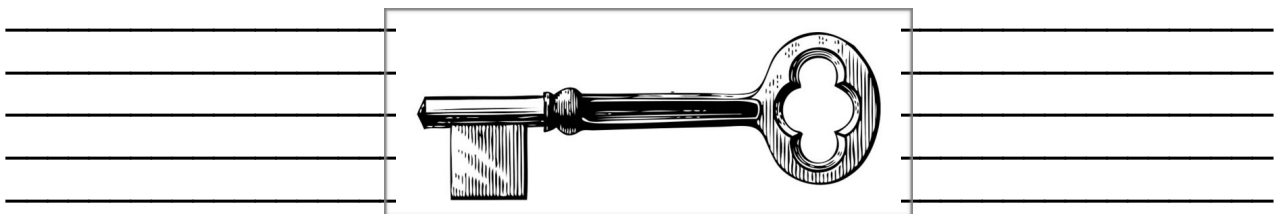

Praktische muziekles in het VSO Praktijkonderwijs

Een onderzoek naar een leerlijn die voldoet aan de kerndoelen
voor leerlingen in het praktijkonderwijs

Naam Student:	Miriam Couwenberg
Onderzoeksbegeleider:	Diana Bartelink
Opleiding:	Academie voor Muziek Educatie Deeltijd
datum:	10 juni 2014

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Inleiding	3
Vraagstelling en methode	4
Onderzoek:	
Deel I: De leerling, de school en het huidige muziekonderwijs	5
HS 1 De leerlingen in kaart gebracht	
1.1 Het leerniveau van leerlingen in het praktijkonderwijs	5
1.2 Problematiek omschreven	6
1.3 De gevolgen van het hebben van een ziekte zoals epilepsie	7
1.4 Het toekomstperspectief van CD leerlingen	7
1.5 De overeenkomsten en verschillen tussen CD leerlingen	8
HS 2 De school: De Berkenschutse	
2.1 Wat is speciaal onderwijs, wat is de meerwaarde	9
2.2 De rol van de mentor, inrichting van de leerweek	10
2.3 De rol van de muziekles in het praktijk onderwijs	10
2.4 Werken met kerndoelen en leerlijnen	11
HS 3 De beginsituatie van de leerlingen	
3.1 Leerlingen van een andere school en van het s.o.	11
3.2 Muziekles op de basisschool afdeling	12
Deel II: De inhoud	13
HS 4 Pedagogische en didactische werkwijze, passend bij de doelgroep	
4.1 Het aanleren en uitvoeren van vaardigheden, executieve functies	13
4.2 Veiligheid in de les	14
4.3 Succeservaringen	16
4.4 Het creëren van een fijne werksfeer	17
4.5 Meerdere intelligenties aanspreken	19
4.6 Manieren van leren	20
HS 5 Een goede muziekles	
5.1 De 4 domeinen	22
5.2 Muzikale componenten	22
5.3 Leerstof ordening	22
HS 6 De eisen van de overheid	
6.1 De verplichte kerndoelen	23
6.2 De CED leerlijnen en schoolstandaard	24
6.3 Kritiek en verbeteringen / aanvullingen	25
Deel III: Resultaten	26
HS 7 De vertaalslag	
7.1 De onderbouwing van de leerlijn	26
7.2 Doelstellingen	29
7.3 Uitgangspunten in de muziekles	30
HS 8 Het product: De leerlijn	32
Conclusie	37
Bibliografie	38
Bijlagen	
1. Intergratief beeld van een leerling	41
2. Interview	
2a Geert Thoonen	43
2b Cynthia Defournay	45
2c Pien de Haan	47
3. Voorbeeld van een weekrooster	48
4. Leerlijn CED kunstzinnige oriëntatie en creatieve expressie; muziek	49
5. Enquete leerlingen	52
6. Periode voorblad voor leerlingen	55
7. Periode overzicht scores doelen voor docenten	56
8. Overzicht scores doelen voor docent per klas	57

Samenvatting

In dit verslag is onderzoek gedaan naar een leerlijn muziek voor leerlingen die in het Voortgezet Speciaal Onderwijs op de Praktijkschool afdeling zitten.

Voor deze doelgroep is er niet veel over muziekonderwijs te vinden en bestaande methodes voor het VMBO zijn niet toereikend. Of het niveau is te moeilijk, of de leerstof sluit niet aan bij de beleving van de leerlingen.

In het eerste deel worden de leerling, de school en de beginsituatie van de leerlingen in kaart gebracht. Er wordt een beeld geschetst van de leerlingen die op De Berkenschutse zitten. Dit is een school voor Speciaal Onderwijs voor Langdurig Zieke Kinderen en kinderen met autisme.

Het huidige muziekonderwijs wordt beschreven en ook het muziekonderwijs op de basisschool afdeling.

In het tweede deel wordt er literatuuronderzoek gedaan. Ook andere bronnen zoals interviews met deskundigen op het gebied van onderwijs aan deze doelgroep zijn verwerkt. Er wordt gezocht naar de beste manieren om muziekdidactisch en pedagogisch aan te sluiten bij de doelgroep van dit onderzoek. De eisen vanuit de overheid die in de kendoelen staan omschreven worden genoemd.

De Berkenschutse gebruikt leerlijnen die zijn ontwikkeld voor het onderwijs op „De Berkenschutse”. Deze doelen worden kritisch onder de loep genomen en eventueel aangevuld en verbeterd naar de visie en onderwijsmogelijkheden van De Berkenschutse.

In het derde deel wordt er een vertaalslag gemaakt van de onderzochte theorie naar de concrete leerlijn. Alle gemaakte keuzes worden onderbouwd vanuit de onderzochte literatuur en bronnen.

Uiteindelijk is de leerlijn het product van dit onderzoek.

Inleiding

Sinds vier jaar ben ik werkzaam bij De Berkenschutse als vakdocent muziek. Dit is een school voor Speciaal Onderwijs voor leerlingen die Langdurig Ziek zijn en leerlingen met autisme. Het is een grote school met een grote diversiteit aan type leerlingen. Concreet houdt het in dat er leerlingen met leer- en gedragsstoornissen zijn, verschillende ziektebeelden en veel leeftijden. Dit maakt het werken met deze leerlingen boeiend en uitdagend, maar ook ingewikkeld.

Toen ik bij De Berkenschutse kwam werken lag er voor het onderwijs aan leerlingen in het praktijkonderwijs van de doelgroep die ik heb onderzocht niet veel vast over het muziekonderwijs. De doelgroep bestaat uit leerlingen in het praktijkonderwijs.

In 2010 is vastgesteld door het Ministerie van Onderwijs dat het Speciaal Onderwijs moet voldoen aan kerndoelen. Dit valt onder het „wetsvoorstel kwaliteit Voorgezet Speciaal Onderwijs”. Met andere woorden: de muzikles moet aan de kerndoelen voldoen.

Om dit te bereiken is De Berkenschutse gaan samenwerken met de CED-groep uit Rotterdam¹. Deze groep onderwijsexperts heeft aan de hand van de kerndoelen leerlijnen ontwikkeld die onder andere moeten worden gebruikt in het muziekonderwijs. Ook begeleidt de CED-groep de school in de manier waarop er les wordt gegeven en hoe alles wordt vastgelegd in groepsplannen. Echter de doelen waar ik als docent muziek mee moet werken vind ik niet allemaal passen bij het niveau en belevingswereld van de leerlingen. Tijdens dit onderzoek heb ik geprobeerd om een aantal doelen te herschrijven zodat het wel past in de leerlijn, maar beter aansluit bij de doelgroep.

Een mogelijkheid is om gewoon de leerlijn van CED groep over te nemen en te proberen om dat zodanig te doen dat het voldoet aan alle eisen van de overheid, maar daarmee worden de leerlingen uit het praktijkonderwijs naar mijn mening tekort gedaan.

Deze leerlingen zijn speciaal vanwege hun gedrags- en leerproblemen, met ook nog eens een medische achtergrond door ziektebeelden als epilepsie en diabetes. Over het algemeen kan gesteld worden dat deze leerlingen heel graag willen, maar niet altijd kunnen. Ze hebben de beleving van een puber, maar emotioneel zijn ze vaak jonger. Pubers kinderliedjes aanleren die wel passen bij het cognitief niveau, maar niet aansluiten bij hun beleving werkt niet echt motiverend. Daarom wil ik een muzikles aanbieden die past bij de beleving van de leerlingen. Welke onderdelen moeten, welke onderdelen mogen en wat kan ik zelf bepalen? Wat is mijn taak als muzikdocent? Deze vragen hebben centraal gestaan in het onderzoek.

Voor mij is het belangrijk om juist deze leerlingen, die toch al vaak hebben gehoord dat ze iets niet kunnen vanwege hun beperking of vanwege hun ziekte, als **volwaardig mens** te beschouwen. Een muzikles aan te bieden die daar recht aan doet. Wat mij betreft draait het daar om in het onderwijs. Of het nu Speciaal Onderwijs is of niet. Iedereen verdient aandacht en erkenning. Leerlingen een succeservaring laten beleven en daardoor een beter gevoel krijgen is het mooiste wat er is.

Miriam Couwenberg

juni 2014

¹CED-Groep, Educatieve Diensten te Rotterdam

Vraagstelling en methode

Bij de lessen muziek binnen de praktijkschool afdelingen van De Berkenschutse moet er vanuit de overheid verplicht worden gewerkt met kerndoelen. Hiervoor zijn leerlijnen opgesteld door de CED groep te Rotterdam en deze leerlijnen worden gebruikt in het onderwijs. Dit valt onder het „wetsvoorstel kwaliteit voorgezet speciaal onderwijs”. Het muziekonderwijs valt onder het kerndoel: **Kunstzinnige Oriëntatie**. Er zijn echter muzikale domeinen die niet worden genoemd in deze leerlijn, zoals ontwerpen en presenteren. Bovendien wordt er op De Berkenschutse niet gewerkt met een methode. Om deze ontwikkelingen en verplichtingen samen te bundelen wordt bij dit onderzoek aandacht geschonken aan het onderzoeken van wat nu de doelgroep zo specifiek maakt, welke muziekles er bij de praktijkschool leerlingen past, en hoe de verplichte leerlijn in te passen is in de lessen.

De **hoofdvraag** die in dit onderzoek centraal staat is:

„Hoe ziet een **leerlijn muziek** eruit voor leerlingen uit het praktijk onderwijs van het VSO van De Berkenschutse, waarbij rekening wordt gehouden met de eisen vanuit de overheid en die aansluit op het niveau van de leerlingen en hun beleavingswereld?”.

Om de leerlijn te ontwikkelen moet er een aantal zaken duidelijk worden. De eerste **deelvraag** die wordt onderzocht is: „Wat is het niveau van de leerlingen van het praktijkonderwijs?”. De schoolgids en het afdelingsplan geven hierin duidelijkheid. Een aantal deskundige collega's geeft informatie over het niveau van de leerlingen en hun leergedrag.

De Berkenschutse is een grote school. Voor dit onderzoek wordt de afdeling waarin de praktijkschool zich bevindt beschreven. Het afdelingsplan is hiervoor geraadpleegd en er is informatie ingewonnen bij de intern begeleider. Op deze manier wordt de tweede deelvraag: „Hoe ziet het praktijkonderwijs op De Berkenschutse eruit?” beantwoord.

De leerlingen beginnen met de muziekles in het eerste jaar van het VSO. Een aantal van de leerlingen heeft tijdens de basisschool ook op De Berkenschutse gezeten. De collega muziek die lesgeeft in die afdeling is geraadpleegd om de 3e deelvraag te beantwoorden: „Wat leren de leerlingen bij de muziekles voordat ze bij het VSO terecht komen?”.

De deelvraag: „Welke methodische werkwijze kan ik ontwikkelen zodat er aan alle eisen wordt voldaan?” heeft centraal gestaan bij het onderzoeken van literatuur. Ook naar de mening van de leerlingen is gevraagd door gesprekken met ze te voeren en door ze een enquête in te laten vullen. Er wordt ingegaan op het gebruiken van executieve functies, talenten en het aanspreken van verschillende intelligenties. En welke manier van leren bij de onderzochte leerlingen past. Het boek „Ontwikkelen onderwijs” van C. van Parreren is als uitgangspunt genomen om de manier van leren die past bij de leerlingen van dit onderzoek te omschrijven.

Om een leerlijn te kunnen ontwerpen moeten de uitgangspunten en eisen duidelijk zijn. Daarbij horen de laatste twee deelvragen: „Welke kaders kan ik maken zodat er cyclisch wordt gewerkt en waarin alle facetten van een muziekles aan bod komen?” en „Welke eisen worden er precies vanuit de overheid gesteld om aan te voldoen binnen het speciaal onderwijs?”. Met andere woorden, een onderzoek naar de eigenschappen van een goede volwaardige muziekles. De domeinen van de muziekles en de muzikale componenten dienen als kapstok voor dit gedeelte van het onderzoek. De Stichting Leerplan Ontwikkeling geeft informatie over de eisen van de overheid.

Tijdens dit onderzoek staat telkens centraal wat bij de leerlingen van het praktijkonderwijs past, zeker gezien hun medische achtergrond. Het is de bedoeling dat vanaf de start van het volgend schooljaar de docent muziek volgens deze leerlijn gaat werken.

Deel I De leerling, de school en het huidig muziekonderwijs

De leerlingen van de praktijkschool afdeling van De Berkenschutse zijn niet alleen leerlingen met leerproblemen, ook hebben de leerlingen een medische achtergrond. Het zijn Langdurig Zieke Kinderen. Van oorsprong is De Berkenschutse ontstaan omdat de medische instelling Kempenhaeghe mensen met epilepsie onderzochten. Soms werden patiënten voor langere tijd opgenomen. Om toch onderwijs te kunnen bieden aan kinderen die voor langere tijd waren opgenomen, werd De Berkenschutse opgericht. Later zijn er ook leerlingen die langdurig ziek zijn op deze school terecht gekomen. Inmiddels is er ook een HAVO/VWO afdeling voor leerlingen met autisme bijgekomen.

De leerlingen die de doelgroep vormen van dit onderzoek hebben een complex beeld dat in kaart wordt gebracht. Daarnaast wordt beschreven wat De Berkenschutse te bieden heeft en hoe het onderwijs is ingericht. Vervolgens wordt het muziekonderwijs uiteengezet. In deel I komt dit allemaal aan de orde.

HS 1 De leerling in kaart gebracht

1.1 Het leerniveau van leerlingen in het praktijkonderwijs

De Berkenschutse is een school voor (Voortgezet) Speciaal Onderwijs te Heeze. Op de school zitten leerlingen tussen 4 en 20 jaar met een niveau van Zeer Moeilijk Lerend tot en met HAVO /VWO.

De leerlingen die in dit onderzoek centraal staan, zijn leerlingen die een Cluster 3² indicatie hebben voor Langdurig Zieke Kinderen, en met het onderwijsniveau voor praktijkschool. Veelal zijn dit leerlingen met epilepsie, maar ook andere lichamelijke aandoeningen komen voor zoals diabetes en stofwisselingsziekten. In deze paragraaf wordt er dieper ingegaan op de ziektebeelden en aandoeningen die voorkomen bij deze doelgroep.

De leerlingen in dit onderzoeksgroep zijn leerlingen in de leeftijd van 12 tot 18 jaar, zittende in het Voortgezet Speciaal Onderwijs (VSO) en hebben de volgende uitstroom-profielen:

leerroute C:

IQ 50- 70 (arbeidsmatige) **dagbesteding** of een WSW plaatsing
(Wet Sociale Werkvoorziening)

leerroute D:

IQ 60-85 **arbeidsmarkt** of WSW plaatsing

De **C leerlingen** hebben op 12/13-jarige leeftijd bij de start van het VSO het niveau van groep 3-4 van de basisschool. De C leerlingen komen tot automatiseren door oefenen maar inzicht ontbreekt vaak.

De **D leerlingen** hebben het niveau van groep 5-6 op 12 / 13 jarige leeftijd. Deze leerlingen kunnen beredeneren en geleerde stof breder toepasbaar maken.

In de wet Voortgezet Speciaal Onderwijs (VSO) worden drie uitstroom-profielen onderscheiden: vervolgonderwijs, arbeidsmarkt en dagbesteding. De afdeling VSO CD richt zich op 2 uitstroom-profielen (dagbesteding en arbeidsmarkt) wat betekent dat het ontwikkelingsperspectief van de individuele leerling hierop is gebaseerd. Leerlingen worden na aanmelding in de VSO op basis van behaalde en te verwachte opbrengsten ingedeeld in een leerroute middels het vaststellen van het ontwikkelingsperspectief (OPP) welke is gericht op één van de twee genoemde uitstroom-profielen (uit het afdelingsplan van De Berkenschutse).

Vanaf nu wordt in dit onderzoeksverslag de doelgroep de **CD leerlingen** genoemd.

²Cluster 3 is voor leerlingen met verstandelijke beperkingen (Zeer Moeilijk Lerend) en/of lichamelijke beperkingen (Lichamelijk Gehandicapt/Meervoudig Gehandicapt) en leerlingen die langdurig ziek zijn (Langdurig Ziekten).

1.2 Problematiek van de leerlingen omschreven

De leerlingen op De Berkenschutse zijn kinderen met veel soorten problematiek. In de informatiegids van De Berkenschutse staat omschreven welke problematiek de leerlingen hebben. Hieronder is daar een selectie van overgenomen.

Chronisch Somatische Ziekten

Sinds 2003 verzorgt De Berkenschutse ook het onderwijs aan **chronisch zieke leerlingen** in de regio Eindhoven, Helmond. Er komen steeds meer leerlingen op De Berkenschutse die een langdurige ziekte hebben. Het zijn ziekten of aandoeningen die zowel neurologisch als somatisch zijn. Om aan te geven in welke grote gebieden deze zich bevinden volgt hier een overzicht:

- Neurologisch aandoeningen
- Stofwisselingsziekten
- Huidaandoeningen
- Spierziekte en gewrichtsaandoeningen
- Hart en vaatziekte
- Longaandoeningen
- Zintuiglijke aandoeningen

Sommige ziekten of aandoeningen vragen dagelijks aandacht en verzorging. Op De Berkenschutse is altijd verpleging aanwezig. Gezien de jonge leeftijd van een groot aantal leerlingen en bij sommige leerlingen de wilsonbekwaamheid, is er dagelijks een grote zorg rondom de toediening van standaard- en noodmedicatie. Dit gebeurt op verschillende manieren, zoals bijvoorbeeld via een subcutaan infuus (onderhuidse infecties) of een subcutane of intramusculaire injectie (in het spierweefsel). Ook kan het via een peg- of neussonde gebeuren, via de luchtwegen of rectaal, nasaal en buccaal (in de wang).

Sommige leerlingen worden begeleid in het medicatie trouw worden. Anderen weer in het leren hoe ze zichzelf subcutaan moeten injecteren. Of hoe een insuline pomp moet bediend moet worden bij suikerziekte. Maar ook wordt er zorg gedragen voor leerlingen die zuurstof nodig hebben, of dagelijks gekatheteriseerd moeten worden. Ook is er aandacht voor stomaverzorging. Verder zijn er leerlingen met diëten en richtlijnen rondom allerlei soorten allergieën waar rekening mee gehouden moet worden.

Dit zijn werkzaamheden die door het klassenpersoneel, maar vooral door de schoolverpleegkundigen gedaan worden. De werkzaamheden vinden op verschillende plekken binnen de school plaats. Hiervoor is een medisch handelingsplan opgesteld.

De Berkenschutse probeert op een verantwoorde manier onderwijs en verzorging te bieden aan deze leerlingen. Ook het leren omgaan met (de beperkingen van) de ziekte is een aandachtspunt.

Epilepsie

Epilepsie is een chronische aandoening die zich (onbehandeld) kan uiten door epileptische aanvallen. De epileptische aanvallen ontstaan door een plotselinge verstoring van de elektrische activiteit in de hersenen. Dit kan in een relatief klein gebied in de hersenschors zijn (partiële aanvallen), maar kan ook de gehele hersenen betreffen (gegeneraliseerde aanvallen).

Worden er geen oorzaken gevonden dan spreken we van een cryptogene of idiopathische epilepsie.

Wanneer de epileptische aanvallen worden veroorzaakt door hersenbeschadigingen dan spreken we van symptomatische epilepsie.

Epilepsie komt voor bij 1 op de 150 mensen. In Nederland hebben dus ongeveer 120.000 mensen epilepsie. Epilepsie komt veel voor tijdens de kinderleeftijd, waardoor de kans dus groot is dat zich op een willekeurige school enkele kinderen met epilepsie bevinden.

In veel gevallen is geen duidelijke oorzaak aan te wijzen voor het ontstaan van epilepsie. Wel worden steeds meer oorzaken bekend. Mogelijke oorzaken zijn erfelijke aandoeningen, een ongeval met hersenbeschadiging, hersenbeschadiging door zuurstofgebrek en hersenbloeding of doorbloedingsstoornis.

Epilepsie kan ook ontstaan door een infectie van de hersenen en door een hersentumor.

Epileptische aanvallen kunnen zich op heel veel verschillende manieren uiten, zoals schokken, staren, automatismen, enz. Welke soort aanval optreedt, wordt grotendeels bepaald door het deel van de hersenen waar de verstoring zich voordoet. Bepaalde aanvallen kunnen ook alleen in de nacht voorkomen.

Kinderen met epilepsie kunnen door hun ziekte, door de medicatie of door een eventueel onderliggende aandoening ook leer-, werkhouding- en gedragsproblemen krijgen. De aanvalsbeelden kunnen zich wijzigen tijdens de ontwikkelingsloop van een kind.

Het herstel na een aanval is niet altijd hetzelfde; de een is na een aanval vrijwel meteen de oude, de ander heeft tijd nodig om zich weer goed te voelen. De impact kan groot zijn op schoolse functioneren.

1.3 De gevolgen van het hebben van een ziekte als epilepsie

Omdat de meeste leerlingen van de afdeling CD epilepsie hebben wordt daar in het onderzoek het diepste op ingegaan.

Mogelijke gevolgen van epilepsie kunnen zijn:

- specifieke leerproblemen
- wisselende prestaties met een opvallend verloop of tegenvallende prestaties
- langzame verwerking van informatie en trage reactie op de leerstof
- traagheid of grote verschillen in werktempo
- sterke wisseling in aandacht / concentratie
- geheugenproblemen, moeite met reproduceren van eerder beheerste leerstof
- plotseling slordig of onregelmatig handschrift, onderbrekingen in het schriftwerk, herhaling van letters
- onzelfstandig, angstig werken volgens 'trial and error'
- gedragsproblemen, agressief of onzeker gedrag
- plotselinge stemmingsveranderingen, vanuit een opgewekte bui zonder overgang of aanleiding depressief voelen
- regelmatig terugkerende fysieke klachten, bijvoorbeeld hoofdpijn, buikpijn, vermoeidheid, duizeligheid
- schoolverzuim door aanvallen

In **bijlage 1** is een integratief beeld te zien van een CD leerling.

Gevolgen op sociaal/emotioneel gebied

Tijdens interviews met Geert Thoonen en Cynthia Defourny, beiden psycholoog en werkzaam op De Berkenschutse, is gebleken dat het hebben van epilepsie ook grote gevolgen heeft voor het functioneren op sociaal en emotioneel gebied. Leerlingen die epilepsie hebben kunnen niet op hun eigen lichaam vertrouwen. De aanvallen kunnen zich elk moment voordoen. Het gemis aan zelfcontrole doet veel met een eigen persoonlijkheid en het vertrouwen in je eigen kunnen. Dit heeft impact op de leerprestaties. Kinderen met epilepsie zijn gevoelig voor internaliserende problematiek, zoals depressie, sombere stemming en (faal)angsten. Op De Berkenschutse zijn veel leerlingen die wat teruggetrokken zijn (bijlage 2a en 2b)

1.4 Het toekomstperspectief C en D leerlingen

Bij de D leerlingen in uitstroom-profiel arbeidsmarkt wordt ingeschat of zij toeleidbaar zijn naar loonvormende arbeid, maar niet in staat zullen zijn een volledig diploma vo of mbo-1 te behalen. Binnen dit uitstroom-profiel wordt een onderscheid gemaakt in:

- arbeid in een regulier bedrijf, in combinatie met landelijk erkend(e) certificaat/certificaten
- arbeid in een regulier bedrijf, zonder certificaten
- (beschermde) arbeid in sociale werkvoorziening

De C leerlingen met uitstroom-profiel (arbeidsgerichte) dagbesteding kunnen het volgende verwachten na afsluiting van het VSO:

Leerlingen in dit uitstroom-profiel worden vanuit het VSO toe geleid naar een voorziening voor dagbesteding. Er wordt een onderscheid gemaakt naar arbeidsmatige dagbesteding en taak- of activiteitsgerichte dagbesteding.

Bij een arbeidsmatige dagbesteding kan worden gedacht aan werken in aangepaste omgeving, betaald of onbetaald. Bij een dagbesteding en taak- of activiteitsgerichte dagbesteding kan worden gedacht aan werken op een sociale werkplaats met begeleiding.

(bron: <http://www.slo.nl/speciaal/vso/uitstroomprofielen/>)

1.5 De overeenkomsten en verschillen tussen CD leerlingen

Een overeenkomst tussen deze typen leerlingen (C en D) is dat ze geen regulier diploma VMBO basis kunnen halen. Over het algemeen zijn deze leerlingen zeer gemotiveerd om hun opleiding te volgen en willen ze graag leren. Wat bij beide groepen ook te concluderen valt, is dat ze graag willen, maar niet altijd kunnen. Ze worden dagelijks geconfronteerd met hun beperking op leer- of gedrag gebied, en moeten daarmee zien om te gaan. Intern begeleider Pien de Haan omschrijft het leergedrag van de leerlingen als grillig. Herhaling van de stof werkt goed bij deze leerlingen. Als ze het gevoel hebben dat ze iets kunnen en het nog een keer mogen doen, vergroot dit het gevoel van een succeservaring (bijlage 2c interview met Pien de Haan.)

Een andere overeenkomst is het hebben van een ziekte zoals epilepsie of bijvoorbeeld diabetes. Voor beide leerlingen met deze ziektes zijn de gevolgen groot. Ondanks dat de medicatie bij epilepsie voor een veel grotere positieve invloed heeft op het ziekteverloop vergeleken met 30 jaar geleden, is het gevolg nog dagelijks van invloed op een kind. Het krijgen van een aanval, of een hypo of hyper bij diabetes, zorgt voor onzekerheid bij kinderen. De leerling moet ermee leren omgaan en accepteren dat hij of zij altijd hiermee moet leven. Bij deze afdeling heeft elke leerling „iets” en dat verbindt.

Een verschil tussen deze leerlingen is het niveau in denken en doen. De **D leerlingen** hebben een hoger niveau, en navenant een lesprogramma dat is aangepast aan hun niveau.

Deze leerlingen zijn mondiger, en zijn volop met hun toekomst bezig. Ze kunnen redelijk aansluiting vinden bij reguliere sportclubs en bij vrienden in de buurt. Deze leerlingen zijn aardig goed op de hoogte van wat er om hen heen in de wereld gebeurt of kunnen dit na uitleg plaatsen.

Sommigen zullen doorstromen op een ROC³ niveau 1 (bestaat officieel niet meer, een soort instapniveau). Anderen gaan meteen aan de slag als stagiaire, of als werknemer bij een bedrijf. Voor de D leerlingen is het soms een heel proces om te moeten aanvaarden dat hun toekomst niet zo vanzelfsprekend is als van tevoren gedacht. Ze moeten hun beeld bijstellen en dat is een acceptatieproces dat voor de een wat soepeler zal verlopen dan voor de ander. Bij de D leerlingen is te merken dat ze volop in de puberteit zitten, en dat ze over het algemeen wel graag willen, maar dat het kunnen veel doorzettingsvermogen eist. Dat geeft soms spanningen op emotioneel en cognitief gebied.

Qua persoonlijkheidskenmerken nemen de D leerlingen initiatief en kunnen ze zelfstandig taken uitvoeren.

De **C leerlingen** hebben een lager IQ en lager denkniveau, maar ook emotioneel zijn deze leerlingen een stuk jonger. Vaak maken deze leerlingen een indruk die aangeeft dat hun emotionele leeftijd past bij de kalenderleerlingen, maar in de werkelijkheid zijn ze een stuk jonger. Op sociaal gebied bewegen ze zich vaker in de begeleide vormen van vrije tijdsbesteding. Hun kennissen- en vriendenkring is vaak klein. Er is veel problematiek te vinden bij deze kinderen. Naast hun IQ, is er ook hun langdurig ziek zijn dat het leren of hun ontwikkeling in de weg kan staan. Ook is er met deze leerlingen op het gebied van gedrag vaak veel begeleiding nodig, zowel thuis als op school. Regelmatig komen deze kinderen uit een gebroken gezin of maken ze deel uit van een nieuw samengesteld gezin. De kennis van de wereld om hen heen is gering.

³ Middelbaar Beroeps Onderwijs

HS 2 Hoe ziet het praktijkonderwijs op De Berkenschutse er uit?

2.1 Wat is Speciaal Onderwijs, wat is de meerwaarde?

De Berkenschutse biedt onderwijs aan veel verschillende type leerlingen in verschillende leeftijdsgroepen. Dit vraagt om een uitgebreide aanpak met veel differentiatie. Om dit goed te verwoorden heeft De Berkenschutse de volgende **missie** geformuleerd:

"De Berkenschutse is een expertisecentrum voor hoogwaardig speciaal onderwijs, begeleiding en diagnostiek ten behoeve van leerlingen (3 – 20 jaar) met epilepsie en of andere neurologische stoornissen en somatische aandoeningen. Deze leerlingen hebben meervoudige beperkingen, welke zich (kunnen) manifesteren in specifieke informatieverwerkingsproblemen en/of complexe gedragsproblemen. Onderwijs, begeleiding en diagnostiek wordt verzorgd voor alle niveaus van ZML tot en met HAVO/VWO".

Verder staat in de missie ook beschreven hoe De Berkenschutse **doelstellingen** nastreeft, om goed te voorzien in de leerbehoefte van al deze leerlingen.

- a. Onderwijs / begeleiding afstemmen op de (individuele) behoeften en het perspectief van de leerlingen.
- b. Alle medewerkers beschikken – vanuit een collectieve gerichtheid op de missie – over de noodzakelijke kennis, vaardigheden en houding in het begeleiden van leerlingen.
- c. Integraal en op wetenschappelijke basis expliciet maken van de (on-)mogelijkheden van de individuele leerling en het daarbij behorende handelingsrepertoire van het personeel.
- d. Het toegankelijk maken en overdragen van expertise.
- e. Het via een actief P.R.-beleid mogelijk maken dat scholen, ouders en artsen gebruik maken van de vele mogelijkheden van De Berkenschutse.

Er is veel **expertise** in huis die ingezet wordt om de leerlingen zo goed mogelijk te begeleiden en les te geven.

Om ervoor te zorgen dat de leerlingen op de juiste plek zitten en dat de juiste toekomstplannen worden gemaakt voor elk kind wordt er een OPP gemaakt; een Ontwikkelings Perspectief.

Leerlingenzorg

De Commissie van Onderzoek en Begeleiding is binnen De Berkenschutse verantwoordelijk voor de leerlingenzorg. Gezien de grootte en de organisatiestructuur van de school is deze verantwoordelijkheid gedelegeerd aan de Commissie Leerlingen Zorg (CLZ) van iedere afdeling. In de CLZ zitten een intern begeleider, een (GZ) psycholoog, een gedragswetenschapper, een school maatschappelijk werker. De CLZ draagt zorg voor het cyclisch bespreken van de groepsplannen tijdens de groepsbesprekingen en tijdens CLZ vergaderingen. De CLZ is dus primair verantwoordelijk voor de coördinatie en de kwaliteit van de leerlingenzorg binnen de afdeling.

Verpleging

Op school is altijd een schoolverpleegkundige aanwezig. Deze verpleegkundige ondersteunt leerlingen op het gebied van medicatie, verzorging van bijvoorbeeld een stoma, en is op te roepen als er bijvoorbeeld een leerling een epileptische aanval heeft.

Daarbij dient opgemerkt te worden dat de mate van zorg individueel bepaald is.

Het **pedagogisch klimaat** van De Berkenschutse is als volgt te omschrijven:

De VSO CD hecht ten behoeve van kwalitatief hoogstaand onderwijs veel waarde aan een goed pedagogisch klimaat welke in het schoolplan 2012-2016 in paragraaf 3.2 omschreven staat. De afdeling VSO CD vult dit pedagogisch klimaat als volgt in:

Kinderen leren het beste als ze met plezier leren. Plezier in het leren is daarnaast gunstig voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid van de leerlingen. Dit wordt bereikt door uit te gaan van de behoeften van het kind waarbij het ontwikkelingsniveau een grote rol speelt. Er wordt gebruik gemaakt van de volgende punten:

Vertrouwdheid en sfeer: er is tijd voor ontspannende activiteiten zoals bijvoorbeeld samen een klus uitvoeren of een gezelschapsspel spelen. Tijdens deze momenten heeft het klassenpersoneel een begeleidende rol. Vaak ontstaan er op deze manier gesprekjes, wordt er gelachen, kortom ontstaat er een sfeer van vertrouwen. Deze sfeer is de basis. De activiteiten leveren ontspanning op, maar zijn in de eerste plaats het middel om aan de doelen te werken.

Succes: een belangrijke voorwaarde voor leren met plezier is het leren met succes. Dat kan alleen als de leerstof aansluit bij het niveau van de leerling. Door de leerstappen niet te groot te maken kunnen de leerlingen opdrachten met succes afronden en kunnen ze de volgende stappen zetten.

Sociaal emotioneel: het uitgangspunt is steeds het eigen "ik" van de leerling, waarbij de afdeling VSO CD er naar streeft de "ander" in zicht te brengen en tenslotte de omgeving. Binnen de groepen scheppen we een sfeer die positief werkt op het zelfvertrouwen en zelfbeeld van de leerlingen. De afdeling CD van De Berkenschutse vindt het ook belangrijk om steeds een beroep te doen op de zelfstandigheid en eigenverantwoordelijkheid van de leerlingen. Ze leren zich daarbij te realiseren dat het niet erg is om fouten te maken. Als de leerling in staat is om op een behoorlijke manier met anderen om te gaan, als er voldoende zelfstandigheid en eigenwaarde is, wordt het gemakkelijker om deel te nemen aan de maatschappij.

Samenwerken: in het dagelijks leven, en dus ook op school, heeft elke leerling te maken met anderen. Steeds zijn er wisselwerkingen tussen individuen. In dit proces is het van belang om leerlingen te begeleiden en te leren hoe hier mee om te gaan. De accenten liggen daarbij vooral op het begrijpen van, en omgaan met, eigen emoties en vervolgens het zich kunnen verplaatsen in een ander in de zin van rekening houden met die ander (in de mate dat het niveau en de eventuele beperking van de leerling dit toestaat). Het kunnen/willen samenwerken met die ander is hierbij een volgende stap.

Kortom, de veilige sfeer staat voor leerlingen voorop. Dat wordt gewaarborgd door het aanbieden van kleine klassen, met op maat gemaakte lesstof. Op school werken gespecialiseerde docenten met ondersteuning van experts op het gebied van leren, gedrag, en maatschappelijke vorming.

2.2 De rol van de mentor, inrichting leerweek

De rol van de mentor is voor de leerlingen heel belangrijk. De mentor begeleidt de leerlingen, geeft ze veel les en is een constante factor. Meestal gaat de mentor mee naar vaklessen als drama, muziek, techniek en gym. Om mee te helpen, maar ook om de leerlingen gedragsmatig aan te sturen als het nodig is. Als een mentor ziek is, is dat vaak te merken aan de leerlingen. Er is meer onrust in de klas door kleine onderlinge irritaties. Leerlingen zoeken sneller de grens op. Hun gevoel van veiligheid is een beetje weg, er is minder of een andere structuur. De docent die invalt heeft toch weer andere regels, of in ieder geval andere grenzen van wat mag en niet mag en een andere aanpak naar de leerlingen toe.

2.3 De rol muziek in het praktijk onderwijs

In het rooster van de CD leerlingen is te zien dat een leerling 1 les uur van 50 minuten per week muziek heeft (bijlage 3) De leerlingen komen naar het muzieklokaal, waar de docent ze opwacht.

Daarna vindt de les plaats, en na de les loopt de docent mee naar hun vaste lokaal, of de mentor komt ze halen. Sommige klassen zijn in staat om alleen naar het volgende lokaal te lopen.

Meestal gaat de mentor mee naar de muziekles, maar het kan door roosterwijzigingen of door andere werkzaamheden voorkomen dat de mentor er niet bij is. De mentor kan de leerlingen aansturen of corrigeren tijdens de les, maar het is de vakdocent die de muziekles geeft. De aanwezigheid van de mentor betekent voor de klas meer controle en veilige setting. De mentor kent de leerlingen door en door, en grijpt eerder of anders in bij onregelmatigheden.

Soms is de grens tussen het ingrijpen van de mentor en het lesgeven van de docent een grijs gebied.

Bijvoorbeeld; als een leerling iets voor moet spelen kan het rommelig overkomen, doordat hij bijvoorbeeld nog niet goed in de maat speelt. Dat kan overkomen alsof hij er zijn best niet voor doet. Als een leerling er

zelf achter komt hoe het moet, soms door samenspel, leert hij het beste (Dolf Grunwald⁴, 1992, p 202 203.) Wanneer de leerling bij zijn of haar hand genomen wordt en de handeling wordt voorgedaan gaat het proces moeizamer. Menig docent is geneigd dit te doen bij de muziekles.

De rol van de muziekles in de afdeling is niet zo groot. Twee keer per jaar wordt er een viering gehouden. Bij de laatste viering is door alle leerlingen de „cupsong”⁵ uitgevoerd, onder begeleiding van gitaar, 2 zangers, een leerling op een cajon, en een leerling op de chimes. Dit was een activiteit die de saamhorigheid erg aansprak. Bij een viering worden er ook andere vormen van workshops aangeboden. Een voorbeeld hiervan is het maken van vogelverschrikkers.

Tijdens kerstvieringen werd er een enkele keer een muziekworkshop aangeboden. Op de donderdag werd er 2 uur geoefend door de leerlingen die hadden gekozen voor muziek. Op vrijdag werd het ingestudeerde uitgevoerd voor de hele afdeling. Dit werd als leuk ervaren door leerlingen en docenten, maar de opbrengst is dan niet groot omdat er 1 keer werd geoefend.

2.4 Werken met kerndoelen en leerlijnen

Het onderwijs wordt binnen de VSO CD bewust opbrengst- en doelgericht vormgegeven met behulp van leerlijnen welke ontwikkeld zijn door de CED- groep. Het geeft ruimte en aandacht voor iedere leerling, laat iedere leerling tot zijn/haar recht komen. Dit betekent niet dat iedere leerling een afzonderlijke aanpak behoeft. De groepssamenstelling past bij wat de leerling nodig heeft en het aanbod van de leerstof en de begeleiding kan goed afgestemd worden.

De leerroutes C en D zijn uitgezet in een zogenaamde schoolstandaard. Deze schoolstandaard geeft aan wat een groep leerlingen moet beheersen op een specifiek moment: opbrengstgericht.

Voor iedere leerling wordt – in overleg met ouders/verzorgers - een ontwikkelingsperspectiefplan (OPP) vastgesteld, uitgaande van het uitstroomprofiel dat hoort bij een leerroute.

Er wordt zoveel mogelijk gestreefd naar groepsgewijze instructie, waarbij drie arrangementen mogelijk zijn binnen een groep. Voor de gemiddelde groep een basisarrangement, voor de gevorderde leerling een talent arrangement. Voor de leerling die extra ondersteuning nodig heeft wordt een verdiept arrangement aangeboden.

HS 3 De beginsituatie van de leerlingen

3.1 Wat leren de leerlingen bij de muziekles voordat ze bij het VSO terecht komen?

De leerlingen die in leerjaar 1 van het VSO met de leerroute C en D binnenstromen zijn onder te verdelen in 2 groepen:

De eerste groep bestaat uit leerlingen die van een andere school komen. Dit kunnen reguliere basisscholen zijn, of speciaal basisonderwijs elders.

Er wordt vanuit gegaan dat deze leerlingen niet zo veel met muziekles te maken hebben gehad. Op de meeste reguliere basisscholen wordt er wel iets aan muziek gedaan, zoals het zingen in de klas. Er zijn niet veel scholen die een vakdocent muziek in dienst hebben. Wel wordt er tegenwoordig vaker muziekeducatie „in huis” gehaald. Bijvoorbeeld muziekscholen die met speciale projecten naar basisscholen gaan om de leerlingen kennis te laten maken met muziek.

De tweede groep zijn de leerlingen die hun basisschool periode op De Berkenschutse hebben doorgebracht, in de s.o. afdeling. Bij deze afdeling wordt ook al onderscheid gemaakt in niveaus van leren bij de leerlingen. De meesten hebben tijdens de s.o. tijd ook al in C of D stroom hebben gezeten. Alle klassen krijgen in de s.o. per week 1 lesuur van 40 minuten muziekles.

De leerlingen die op De Berkenschutse tijdens de s.o. tijd muziekles hebben gehad, hebben dit aangeboden gekregen door een vakdocent. Bij deze muzieklessen wordt uitgegaan van het klank-vorm-betekenismodel.

⁴ De muziek van de Speler, De kunst van lesgeven en optreden. Toon, expressie en psychologie

⁵ een lied uitgevoerd door Anna Kendrick, 2012

3.2 Muziekles op de basisschool afdeling

Arno Maas is muziek- en dramadocent op De Berkenschutse. Hij geeft muziekles aan de leerlingen op de s.o. (basisschool)afdeling. In een gesprek geeft hij aan dat hij 2 uitgangspunten hanteert, namelijk dat de leerlingen een succeservaring hebben en dat ze plezier hebben in het beleven van muziek.

De lessen zijn meestal als volgt opgebouwd: de les begint met zingen. Het ligt eraan welke groepen er zijn. Bij groepen met een lager niveau wordt er meestal hetzelfde lied gezongen. Het is dan duidelijk voor de leerlingen dat de muziekles is begonnen.

Daarna wordt er op instrumenten gespeeld. Het hangt van de leeftijd en van het niveau van de leerlingen af op welke instrumenten en op welke manier er gespeeld wordt. Vervolgens gaan de leerlingen bewegen op muziek. Er wordt aandacht besteed aan dansexpressie.

(afbeelding⁶)

De verschillende **niveaus** in de muzieklessen binnen de s.o. zijn als volgt kort samengevat:

zingen:

- groep 1-4: eenvoudige liedjes
werken met tekeningen, picto's⁷
uit het hoofd
- groep 4-7: moeilijkere liedjes, met meerdere coupletten
vereenvoudigde andere talen
lezen, evt ondersteundende picto's, grafische notering
- groep 7-8: moeilijkere liedjes, ook de top 40, bewerkt
met tekst en eventueel grafische notering, notenschrift ter ondersteuning

spelen op instrumenten:

- groep 1-4: kleine slaginstrumenten, orff
- groep 4-7: kleine slaginstrumenten, orff, conga's, bongo's, cajun, boomwhackers, keyboards
(zeer eenvoudige motieven, clusters), improviseren
- groep 7-8: kleine slaginstrumenten, orff, conga's, bongo's, cajun, drumstel, keyboards
(moeilijkere motieven, dubbele noten, eenvoudige melodieën), improviseren

bewegen:

- groep 1-4: uitbeelden van bijvoorbeeld dieren, op de maat
- groep 4-7: dansspetters; expressie met structuren
- groep 7-8: vriesdans, ingestudeerd dansje bijvoorbeeld 'let's dance'⁸

De lessen sluiten aan op actualiteiten en projecten. Liedmateriaal wordt aangepast aan actualiteiten zoals herfst, kerstmis, pasen. Maar ook de Kinderboekenweek en Koningsspelen worden bij de muziekles betrokken.

Een voorbeeld van een project is de eindmusical van de schoolverlaters. De hoofdgedachte is vooral het samenwerken en rekening houden met elkaar. Verschillende niveaus verlaten op het eind van de s.o. periode de school. Een les duurt 40 minuten, de lessen voor de kleuters 30 minuten.

Op het eind van de les wordt altijd hetzelfde afscheidslied gezongen, vooral bij de lagere niveaus. Dit is om voor de leerlingen duidelijk te maken dat de les is afgelopen. De structuur is bij de lessen op de s.o. belangrijk.

⁶ afbeelding gevonden op: <http://kunstdossieryoramdewitt.blogspot.nl/p/muziek.html> geraadpleegd op 12-4-2014

⁷ pictogram

⁸ let's dance van het spel Wii

Deel II: De inhoud

De leerlingen van de CD afdeling zijn kinderen die net niet een VMBO diploma gaan halen of een te hoog niveau hebben om te gaan werken op een werkplaats. Deze leerlingen kunnen lezen en schrijven en zitten volop in de puberteit. Onderweg naar de school in de taxi horen ze op de radio (vaak 3fm) welke liedjes in zijn. Ook doen ze volop mee op social media. De meeste leerlingen maken gebruik van Facebook. Doordat ze jaren in de klas bij elkaar zitten ontstaan er vriendschappen en door het gebruik van social media kunnen ze hun contacten na schooltijd onderhouden.

De leerlingen hebben emotioneel een lagere leeftijd dan hun kalender leeftijd. Naast dat ze op verstandelijk gebied een laag niveau hebben, hebben deze leerlingen ook een medische achtergrond. Sommige leerlingen gaan prima met hun ziekte om, nemen verantwoordelijkheid voor bijvoorbeeld het innemen van medicatie, maar er zijn ook leerlingen die hun ziekte niet goed accepteren. Het acceptatie proces speelt zich met horten en stoten af. Een voorbeeld is een leerling die diabetes heeft en op tijd moet prikken. Hij moet rekening houden met wat hij eet en van tevoren nadenken over hoeveel hij eet, bijvoorbeeld voordat hij naar de gymles gaat. Deze leerling heeft een strenge controle van de verpleegkundige nodig, want als hij voelt dat hij druk wordt en ongeconcentreerd, kan het betekenen dat hij een hypo of een hyper heeft. In dat geval moet hij insuline spuiten (bolussen) of een boterham eten. Vaak negeert deze leerling dit en dat heeft weer alle gevolgen van dien. Behalve dat het voor hem vervelend is en gevolgen heeft, krijgt de hele klas en de docent ermee te maken. Deze leerling vindt het moeilijk om te accepteren dat hij voorgoed gebonden is aan medicatie en medische handelingen, wat ook weer gevolgen heeft voor zijn dagindeling en (impulsieve) handelingen.

Kort gezegd: de leerlingen hebben een beleving van een puber, emotioneel zijn ze nog jong. Ze kunnen niet meedoen met het reguliere onderwijsniveau in Nederland (wat betekent: toekomstperspectief bijstellen) en hebben een medische achtergrond. Bij deze leerlingen kan worden vastgesteld dat er een discrepantie is tussen het willen en kunnen. In het volgende deel wordt hier dieper op ingegaan aan de hand van de volgende vragen:

- Welke pedagogische en didactische werkwijzen sluiten aan bij deze doelgroep? HS 4
- Waar moet een muzikles aan voldoen? HS 5
- Welke eisen stelt de overheid aan het muziekonderwijs bij deze doelgroep? HS 6

HS 4 Pedagogische en didactische werkwijze, passend bij de doelgroep

4.1 Het aanleren en uitvoeren van vaardigheden, executieve functies

In een interview met Geert Thoonen (GGZ psycholoog, werkzaam op De Berkenschutse, en Radboud Universiteit) naar aanleiding van dit onderzoek, kwam duidelijk naar voren dat de leerlingen op het niveau van praktijkschool met epilepsie vaardigheden hebben ontwikkeld om alledaagse gebeurtenissen en vraagstellingen op te pakken en op te lossen. Leerlingen met wat betere intellectuele capaciteiten zullen deze vaardigheden beter inzetten dan leerlingen met zwakkere begaafdheden. Ze zullen gemakkelijker emotioneel belast worden door faalervaringen en gedragsmatig eerder opvallen. Dit betekent dat de leerbehoeften van leerlingen met epilepsie zeer divers kunnen zijn. In een klas zitten ook leerlingen met bijvoorbeeld diabetes. Bij deze leerlingen kan er sprake zijn van gedragsverandering op het moment dat een leerling een te laag of een te hoog bloedsuikerspiegel heeft. Dan kan een leerling heel sloom en ongeconcentreerd worden of juist heel druk en ongeremd. De leerbehoefte van deze leerlingen is weer anders dan een leerling die faalangst heeft door zijn of haar geschiedenis met epilepsie. Dit heeft consequenties in de lessen.

Het gevolg in de hogere cognitieve functies voor deze leerlingen is groot. Dit is te merken bij executieve functies als impulscontrole, flexibiliteit, emotieregulatie, planningsvaardigheid en werkgeheugen. Door grote achterstanden kunnen de CD leerlingen in het onderwijs gemakkelijk overvraagd worden. Geert Thoonen geeft ook aan dat hun associatieve vermogen erg goed is en dat het creatieve vermogen van deze leerlingen mogelijkheden heeft. Dat is bij de muzikles goed te gebruiken.

Executieve functies

Executieve functies zorgen ervoor dat we efficiënt en zelfstandig kunnen functioneren. De hersenen spelen hierbij een essentiële rol. Bij leerlingen met epilepsie krijgen de hersenen bij elke aanval een opdonder. Het ligt aan de soort van aanval welke impact het heeft. Een absence heeft een minder grote impact dan een grote aanval (grand mal) waar een leerling helemaal mee bewusteloos raakt.

Het begrip 'executieve functies' is een verzamelterm voor denkprocessen (oftewel *functies*) die belangrijk zijn voor het uitvoeren (de *executie*) van sociaal doelgericht gedrag⁹ (Smidts & Huizinga, 2013). Zonder deze denkprocessen is goed georganiseerd gedrag, zoals het maken van een plan, niet mogelijk.

De executieve functies omvatten het vermogen om

- weerstand te bieden aan impulsen
- efficiënte plannen te maken
- om te gaan met verandering
- actief je geheugen te gebruiken
- inzicht te hebben in je eigen gedrag en houding
- effectief om te gaan met emoties

Wanneer een leerling problemen heeft met executieve functies heeft dat meestal grote gevolgen, maar niet ieder kind heeft dezelfde problemen; het ene kind heeft misschien problemen met vooruit denken, en een ander kind vindt het lastig om meerdere dingen te onthouden. Al deze functies worden bij de muziekles aangesproken. De taak van een docent is om rekening te houden met de manier waarop hij of zij de lesstof aanbiedt en welke instructies worden gegeven. Hierbij kan men denken aan visuele ondersteuning, een planning op het bord schrijven, voordoen, of de leerling laten herhalen wat de bedoeling is. 'De leercondities moeten afgestemd zijn aan de behoeften, wat betekent dat er weinig storende prikkels zijn, waarmee je de impulsgevoeligheid verlaagt, je duidelijke regels stelt en niet teveel lesstof in een keer geeft' (Geert Thoonen).

Bij de muziekles valt het niet mee om prikkels te verminderen. De aanblik van instrumenten, het niet zitten achter een tafel in je klas, maar op een kruk in een halve kring geeft al veel prikkels. De docent heeft hierbij de taak om goede afspraken te maken en het is belangrijk daar consequent mee om te gaan. Bijvoorbeeld: de leerlingen komen het klaslokaal binnen. Een vaste afspraak is dat de leerlingen nooit zomaar meteen achter de instrumenten mogen gaan zitten. Eerst is er een gezamenlijke opstart van de les, de leerling gaat op een kruk in de halve kring zitten die de leerling zelf neerzet. Dit is een duidelijke afspraak voor de leerlingen. De docent moet de leerlingen er elke keer op wijzen als dit niet wordt gedaan.

Aangezien de diepteconcentratie van leerlingen met epilepsie maar 15 minuten betreft, moet de les zo ingericht worden dat de kernactiviteit maximaal 15 minuten bedraagt.

4.2 Veiligheid in de les

De leerlingen die horen bij de CD leerroute zijn enthousiaste, open kinderen. Soms goudeerlijk, maar soms ook teruggetrokken, of faalangstig beschreef Cynthia Defourny (bijlage 2c). Dit komt omdat ze veel meemaken op medisch gebied, maar ook omdat ze merken dat ze zich graag willen ontwikkelen, maar daarbij vaak tegen een grens aanlopen.

„Timor is een leerling van de de C leerroute, 17 jaar oud en heeft nu rijlessen. Trots vertelde hij dat hij al op de snelweg rijdt, maar hij heeft ook al rond de 30 lessen gehad. Bovendien heeft hij zijn theorie examen niet gehaald, hij had zeker 10 fouten teveel. Het is niet waarschijnlijk dat hij ooit zijn rijbewijs gaat halen”.

Veel van deze kinderen hebben een thuissituatie die niet optimaal is. Vaak is er sprake van overbescherming, maar ook komt het voor dat ouders zelf een (licht) verstandelijke beperking hebben. Deze ouders kunnen zelf nog maar net het hoofd boven water houden, laat staan dat ze in staat zijn om hun kind goed op te voeden. In het geval van Timor kun gevraagd worden waarom zijn ouders toestaan dat hij rijlessen neemt, terwijl de kans dat hij het gaat halen heel klein is. Dit betekent uiteindelijk een teleurstelling voor Timor.

Het verhaal van Timor is om te illustreren dat het heel belangrijk is in het onderwijs om deze leerlingen veiligheid te bieden en om de leerlingen leerstof aan te bieden die haalbaar is, zonder teniet te doen aan de beleevingswereld. In feite kan worden gesteld dat Timor behoefte heeft aan waardering en erkenning (ik ben 17 jaar en ik mag nu rijlessen nemen) en ontplooiing (ik werk hard voor een rijbewijs).

⁹ uit: 'Gedrag in uitvoering', Diana Smidts & Mariette Huizinga

Volgens **Maslow's** behoeftenhiërarchie streeft de mens naar bevrediging in een hogere plaats in de hiërarchie als de lager geplaatste behoefte is bevredigd. Hoewel dit geen wetenschappelijk bewezen stelling is, is het wel herkenbaar. In het boek: „Jongens zijn slimmer dan meisjes, en andere mythes over leren en onderwijs” (de Bruyckere en Hulsof, 2013) wordt gesteld dat de theorie niet klopt: „Iemand met een gezondheidsprobleem kan bijvoorbeeld tegelijkertijd de behoefte voelen aan schoonheid en wijsheid” (de Bruyckere en Hulsof¹⁰, 2013, p.15). Het is sinds Maslow dit heeft bedacht in 1943 vaak overgenomen in ook wetenschappelijke werken. Maslow heeft er in de jaren 70 nog 2 elementen aan toegevoegd: „weten en begrijpen” en „esthetiek”.

(afbeelding¹¹)

De CD leerlingen hebben allemaal een medische achtergrond doordat ze langdurig ziek zijn. Dit sluit aan bij de onderste laag van de pyramide. De school voorziet in de verzorging van medische handelingen zoals bloedprikken en het geven van medicatie aan de leerlingen. De school is een veilige plek voor de leerlingen. Ze worden erkend in hun stoornissen en ziektebeelden. De leerlingen oefenen bij bepaalde vakken hun sociale interactie zoals drama en sociale vaardigheidstraining. Bij de muziekles wordt de behoefte aan sociaal contact aangesproken doordat muziek maken in het onderwijs niet gericht is op het individu. Als groep maken de leerlingen samen muziek. Erkenning krijgen de leerlingen door de docenten en begeleiders, door het aanbieden van leerstof op die op hun niveau is aangepast. De leerling krijgt de kans om zichzelf te ontplooien, doordat er veel aandacht is voor het Ontwikkelingsperspectief. De Berkenschutse schenkt aandacht aan alle lagen die voorkomen in de pyramide zoals Maslow deze heeft opgesteld. Echter, het is beter te spreken over aandachts- of uitgangspunten in plaats van een hiërarchie.

Het gevoel van veiligheid kan worden bereikt door het geven van structuur op allerlei gebieden. Een vaste les indeling, en het werken aan doelen kan zoveel duidelijkheid geven dat het als veilig wordt ervaren door leerlingen. Natuurlijk komt het wel eens voor dat er iets anders gebeurt dan gepland. Dat is iets anders dan dat het elke les voor de leerling een verrassing is waar de les over gaat en op welke manier dit gebeurt. Ook de aansturing van de docent hoort daarbij. Als een docent de ene keer een leerling 1 waarschuwing geeft en daarna een straf uitdeelt en de volgende keer 3 waarschuwingen en daarna een straf uitdeelt is dit niet duidelijk. De leerling ervaart dat als een onduidelijke aansturing en zal dan niet weten wat de grens ligt. Een gevolg daarvan kan zijn dat de leerling voortdurend op zoek gaat naar de grenzen met nare gevolgen van dien. Binnen de CD leerroutes zitten veel verschillende leerlingen met onder andere gedragsproblemen zoals ADHD en autisme, die veel steun hebben aan duidelijke afspraken.

Zone van naaste ontwikkeling

Vygotsky beschrijft de zone van de naaste ontwikkeling in zijn onderzoek naar de cognitieve ontwikkeling van kinderen (de Bil en de Bil¹², 2010) „Het belangrijkste uitgangspunt in zijn theorie is dat de cognitieve ontwikkeling plaatsvindt in interactie met de omgeving, dit in een sociale context” (de Bil en de Bil, 2010, p. 127). Volwassenen stimuleren de ontwikkeling door het geven van sociale ondersteuning en kinderen te begeleiden met het nemen van de volgende stap in hun ontwikkeling.

Bij de CD leerlingen is het belangrijk dat de muziekdocent het niveau van de leerling goed inschat en hem of haar helpt bij het aanleren van nieuwe vaardigheden. Doordat een leerling met hulp van een docent leert hoe hij of zij een bepaalde partij kan spelen op een instrument of leert instrumenten te herkennen aan het geluid, ervaart de leerling een succeservaring. Op deze manier heeft de leerling het gevoel dat hij of zij zelf de stap heeft gezet en het de volgende keer met vertrouwen tegemoet ziet. Als een leerling iets moet leren bij de muziekles, dat te hoog is gegrepen, of juist te weinig uitdaging biedt, ervaart de leerling niet een dergelijke succeservaring en zal de intrinsieke motivatie snel wegzakken.

¹⁰ uit: Jongens zijn slimmer dan meisjes, en andere mythes over leren en onderwijs, P. De Bruyckere en C. Hulshof

¹¹ gevonden op : http://nl.wikipedia.org/wiki/Piramide_van_Maslow, geraadpleegd op 15-4-2014

¹² uit: Praktijkgerichte ontwikkelingspsychologie, M. de Bil en P. de Bil

CD leerlingen dragen een behoorlijke bagage met zich mee, zoals faalangst en minder goed ontwikkelde executieve functies. Daarom is het van belang om goed het niveau in te schatten en de leerling het gevoel te geven dat hij of zij iets heeft geleerd, zodat er geen frustratie wordt opgebouwd bij de leerling en dat er wel wordt geluisterd naar wat ze willen.

Een muziekdocent die vraagt aan de leerlingen om te verwoorden waar hij of zij mee bezig is. En de leerling kan dit vervolgens op zijn of haar niveau uitleggen vraagt aan de leerling zijn „inner speech” te verwoorden¹³ (de Bil en de Bil, 2009). Volgens Vygotsky is dit een belangrijk moment. Bij het aanleren van muzikale vaardigheden is het belangrijk dat de docent regelmatig vraagt aan de leerling om uit te leggen of te verwoorden wat hij of zij aan het doen is.

4.3 Succeservaringen

Tijdens interviews met verschillende psychologen, een intern begeleider en een vakdocent muziek binnen het s.o.gedeelte van De Berkenschutse kwam het belang van succeservaringen in de lessen vaak naar voren.

De muzikles is een geschikt moment voor CD leerlingen om een succeservaring op te doen. Mits de opdracht goed te doen is, en tegelijk ook uitdagend genoeg is, kan een leerling snel een mooi resultaat laten klinken. Muziek is voor veel leerlingen belangrijk, muziek beluisteren is voor veel leerlingen een manier van ontspanning. Het geeft ze ook een gevoel van identiteit. Ze kunnen herkenning vinden bij andere jongeren die dezelfde muziek mooi vinden, het geeft ze een bepaalde identiteit. Bij de muzikles merken de leerlingen dat ze zelf in staat zijn om een lied te spelen dat herkenbaar voor ze is.

De CD leerlingen hebben al vaak te horen gekregen of zelf ervaren dat sommige zaken in hun leven niet of net niet haalbaar zijn. In een artikel uitgegeven door De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 2009: „Vertrouwen in de school, over de uitval van „overbelaste” jongeren”, wordt gesproken over „niet kunnens” en „overbelaste” jongeren (pagina 68). Vaak weten de jongeren vanaf hun 12e en vaak ook eerder „dat ze op het laagste trapje van de maatschappelijke ladder thuishoren en dat, eenmaal een dubbeltje, ze nooit een kwartje zullen worden”.

Muziek is een expressievak dat gehoor kan geven aan de creativiteit en kan aansluiten bij de belevingswereld van de jongeren. Bij de muzikles is het belangrijk om te starten met muziek die leerlingen kennen, en vanuit daar opdrachten maken zoals luisteren en spelen op instrumenten.

Uit de enquête die is gehouden bij de CD leerlingen bleek dat ze het liefste liedjes uit de top 40 willen spelen, of muziek die ze van de tv kennen. Later kunnen diezelfde opdrachten ook aan andere muziekstijlen en -soorten worden gekoppeld. De linken tussen die verschillende soorten muziek moeten inzichtelijk zijn voor leerlingen, zodat ze uiteindelijk leren vanuit een betekenisvolle context. Doordat er gestart wordt vanuit de belevingswereld van de leerlingen en er telkens een stap verder gewerkt wordt (zone van naaste ontwikkeling) is de samenhang tussen de onderwerpen duidelijk. De keuze in welk lied geschikt is om in de les te spelen moet door de docent bepaald worden. Een Engelse rap die wel heel „cool” is kan veel te moeilijk zijn. Techno en trancemuziek waar doorgaans veel naar wordt geluisterd door jongeren is niet te spelen in de les. Een poging om dat wel te doen zal waarschijnlijk mislukken. De docent beoordeelt aan de hand van muzikale componenten welke liedjes geschikt zijn om te spelen. Het is dan ook belangrijk dat de docent zorgt voor een duidelijke instructie zodat de leerling weet wat en hoe hij of zij het lied moet spelen. De leerling wordt geholpen te ontdekken wat hij of zij wel kan.

Attribueren

De succes of faal ervaringen die zijn beleefd door leerlingen zorgen ervoor dat een leerling meer of minder gemotiveerd raakt. De docent zorgt ervoor dat de leerlingen worden uitgedaagd en dat ze een goede prestatie neerzetten. De motivering van leerlingen is belangrijk zodat er met enthousiasme aan de volgende opdracht wordt begonnen. Als de leerling inzicht heeft in hoe de succes- of faalervaring is verlopen, kan een leerling bij de volgende opdracht daar rekening mee houden. Hoe een leerling een succeservaring of een mislukking in de les benadert heeft te maken met hoe een leerling attribueert. Een intrinsieke attributie betekent dat iemand het succes of falen aan zichzelf toekent (ik heb hard geleerd, of ik heb me niet goed voorbereid). Een extrinsieke attributie betekent dat iemand het succes of falen buiten zichzelf neerlegt (ik heb maar gegokt, of hij legt het niet goed uit, en daardoor snap ik het niet) (de Bil en de Bil, 2009). De docent kan door positieve feedback te geven in de les de leerling helpen te motiveren. Het is dan belangrijk om vooral op het proces van het werk complimenten te geven en minder op het eindresultaat, wat toch meestal moeilijk te bereiken is.

¹³ Praktijkgerichte ontwikkelingspsychologie

4.4 Het creëren van een prettige werksfeer

Door het geven van onder andere structuur wordt er een veilige sfeer aan leerlingen geboden. Leerlingen ervaren duidelijkheid en daardoor is er ook geen ruimte over voor vragen, of voor chaos. Een les kan nog zoveel structuur bevatten, maar de taak voor de docenten is om de leerlingen op een zodanige manier aan te spreken, bemoedigen, coachen dat er een prettige werksfeer ontstaat.

In het boek 'Teach like a Champion, 49 manieren om leerlingen te laten excelleren' (Doug Lemov, 2013) dat door de CED groep waar De Berkenschutse mee samenwerkt uit Amerika naar Nederland heeft gehaald, staan 49 pedagogische technieken beschreven. Dit gaat van leerlingen begroeten tot het uitdelen van blaadjes. Bepaalde technieken die zijn beschreven gelden voor lessen in het algemeen, zoals het hebben van een goede planning; daarmee biedt men structuur.

De technieken die bij de muziekles van essentieel belang zijn, waarmee deze les zich misschien onderscheidt met andere (theoretische) lessen staan hieronder kort beschreven:

drempel: Meteen bij de drempel, wanneer de leerlingen binnenkomen geeft de docent aan wat er van hun wordt verwacht. De leerlingen persoonlijk begroeten: 'je maakt duidelijk waar ze zijn (in jouw klas met jouw gedragsregels), en wat je van hen verwacht (optimale inzet en goede prestaties)', p.188.

Juist bij muziekles gelden er andere regels naast de bestaande regels zoals het goed omgaan met instrumenten. De leerlingen hebben hier meer ruimte (letterlijk en figuurlijk), de vrije situatie kan andere reacties uitlokken.

klare taal: Het geven van duidelijke instructies is heel belangrijk, vooral omdat als een leerling iets niet doet het niet altijd een geval van onwil is maar van onvermogen. De leraar moet begrijpelijke, zinvolle opdrachten geven die zijn aangepast aan het niveau van de leerlingen. 'Een effectieve opdracht is positief geformuleerd. Daarnaast is een opdracht duidelijk, concreet, samenhangend, waarneembaar geformuleerd', p.173.

Bij de muziekles worden er opdrachten gegeven die typerend zijn voor dit vak; luister naar dat instrument, druk met je vinger in het 3e vakje enz. Het is belangrijk om dan met klare taal te spreken.

stap voor stap: De vaardigheden die leerlingen moeten leren in duidelijke stappen aangeven.

Bij de muziekles is het vaak zo dat een leerling nog nooit op een drumstel heeft gespeeld. Het ziet er makkelijker uit dan het is. Door duidelijk aan te geven welke stappen een leerling moet nemen (goed zitten, welke voet/hand bij welk onderdeel, bass op 1 en 3, snare op 2 en 4, hihat als laatste erbij, elke tel) lukt het de leerling waarschijnlijk om het te leren. De docent moet zich er van bewust zijn hoe het is om nog nooit te hebben gedrumd en geduldig moet zijn.

pluimen 'Effectieve systemen en gewoontes kunnen nog meer opleveren als ze onderstreept worden met lof', p.159. Iedereen vindt het fijn om complimenten te krijgen. De taak van een docent is om complimenten te geven, specifieke en algemene. Bij de specifieke geeft de docent precies aan welke handeling of werkhouding goed gaat door het te benoemen. Bij algemene complimenten kan men denken aan: 'goed gedaan', of 'dat was top'.

Bij de muziekles gebeurt er veel in de les. Sommige leerlingen gaan echt uit hun 'comfortzone' door iets te moeten doen wat ze niet gewend zijn of heel spannend vinden. Het is vanzelfsprekend om de leerlingen daarvoor te prijzen. Het geven van complimenten en daarmee naar zichzelf kijken naar wat de leerling nu goed heeft gedaan en wat anders zou kunnen is zo belangrijk dat dit een vaste plek in de les nodig heeft. Het geven van tips en tops moet structureel in de les toegepast worden. Vaak is dit een moment ter afsluiting van een activiteit of de les. Het kan ook ingezet worden als de klas met een lesonderdeel bezig is en het gaat heel goed, of juist niet goed. Het in kaart brengen wat goed gaat en beter kan draagt bij aan het leren.

In een klas zitten vaak veel verschillende leerlingen. De leerlingen hebben allemaal een medische achtergrond en daarnaast ook leer- en gedragsproblemen. Het is niet mogelijk om alle leerlingen op een manier aan te spreken of met ze om te gaan die bij iedereen goed werkt. Een angstig kind heeft een andere benadering nodig dan een kind met ADHD.

In het boek: 'Pedagogische adviezen voor speciale kinderen' van Trix van Lieshout (2009) staan pedagogische adviezen beschreven voor leerlingen met verschillende stoornissen.. In het voorwoord bij de eerste druk stelt ze dat docenten van vele markten thuis moeten zijn. 'Zij dienen over een ruime (ortho) didactische bagage te beschikken en moeten ook een veilig en groeizaam sociaal-emotioneel klimaat weten te scheppen'. In dit boek zijn veel adviezen te vinden die te gebruiken zijn bij kinderen met verschillende stoornissen omschreven. Een aantal adviezen die zijn toegespitst op stoornissen die voorkomen bij de CD leerlingen staat hieronder samengevat.

angstige leerlingen:

<i>probleem</i>	<i>benadering</i>
De leerling is vaak alleen, is sociaal geïsoleerd. Vermijdt nieuwe sociale relaties.	beloon niet-angstig gedrag nadrukkelijk en negatief angstig gedrag zoveel mogelijk negeren. Betrek de groep erbij, zorg voor een veilige sfeer, spreek positieve verwachtingen uit. p.91
De leerling handelt dwangmatig, toont afhankelijk gedrag, komt niet voor zichzelf op, woest verworpen door anderen en heeft vaak een zondebokpositie.	Probeer de leerling flexibeler te maken door hem vertrouwen te schenken en alleen opmerkingen te maken over zijn gedrag en niet over zijn persoon. Ben alert als je merkt dat hij de zondebok wordt en handel treedt op naar de groep. Leer hem sociale vaardigheden aan. p.92

faalangstige leerlingen:

<i>probleem</i>	<i>benadering</i>
De leerling blokkeert, is bang om fouten te maken, met name bij nieuwe opdrachten.	Schep een veilige, duidelijke omgeving, waarin je heel contrair uitlegt wat er gaat gebeuren. Laat merken dat je zijn angsten begrijpt door er niet overheen te praten of alleen gerust te stellen. Leer hem dat fouten maken mag. p.103
De leerling heeft weinig zelfvertrouwen, denkt negatief over zichzelf. Vraagt weinig, bang om dom over te komen.	Sluit aan bij de mogelijkheden van de jongere en geef opdrachten op zo'n niveau dat de leerling succeservaringen kan opdoen. Stel reële eisen, niet te hoog maar ook niet te laag. p.105
De leerling maakt zich snel een voorstelling van mislukking, praat zichzelf de put in, wat gepaard gaat met bijbehorende angstgevoelens.	Help hem zich voor te stellen dat iets juist wel lukt. Help hem positiever te praten tegen zichzelf.

leerlingen met AD(H)D

<i>probleem</i>	<i>benadering</i>
De leerling is vooral visueel ingesteld, ze leren om grote moeite uit boeken en ook auditieve informatie wordt moeilijk verwerkt.	Biedt informatie aan op een andere manier dan uit boeken via media: computer, internet, dvd's. Probeer te informatie te koppelen aan zaken waarin hij geïnteresseerd is.
De leerling heeft moeite met discipline, stelt gemakkelijk zaken uit, wacht tot het laatste moment en heeft moeite zich aan te passen aan veranderingen.	Moedig hem extra aan en ondersteun hem. Leer hem prioriteiten te stellen in zich daaraan te houden, met name het afmaken van iets waaraan hij begonnen is. Stimuleer hem door middel van non-verbale tekens. p. 216

leerlingen met autismespectrumstoornissen (ASS)

<i>probleem</i>	<i>benadering</i>
De leerling is vooral visueel ingesteld, ze leren om grote moeite uit boeken en ook auditieve informatie wordt moeilijk verwerkt.	Biedt informatie aan op een andere manier dan uit boeken via media: computer, internet, dvd's. Probeer te informatie te koppelen aan zaken waarin hij geïnteresseerd is.
De leerling heeft moeite met discipline, stelt gemakkelijk zaken uit, wacht tot het laatste moment en heeft moeite zich aan te passen aan veranderingen.	Moedig hem extra aan en ondersteun hem. Leer hem prioriteiten te stellen in zich daaraan te houden, met name het afmaken van iets waaraan hij begonnen is. Stimuleer hem door middel van non-verbale tekens. p. 216

4.5 Meerdere intelligenties aanspreken

Vanwege de diversiteit in stoornissen, ziektebeelden en gedrag bij CD leerlingen is het van groot belang de intelligenties nauwkeurig in beeld te brengen, zodat de leerlingen in de leerroutes terecht komen die het beste bij hun past. Een IQ test meet doorgaans hoe een leerling scoort voor een deel op verbaal (talig) gebied, en een ander deel op perfoormaal (praktisch en visueel van aard) gebied. Via een intelligentietest wordt gemeten over welke verstandelijke capaciteiten iemand beschikt (de Bil en de Bil, 2010).

De Amerikaanse psycholoog **Howard Gardner** heeft in 1983 een theorie ontwikkeld waarin er vanuit wordt gegaan dat er naast de verbale intelligentie en de performale intelligentie meerdere gebieden zijn van intelligenties.

Om met alle intelligentiegebieden rekening te houden bij de muziekles is er een verbinding gemaakt naar het vak muziek (Juliette Reuzer, afstudeerscriptie, 2013, p.25). In het schema hieronder staat kort omschreven wat de verbindingen zijn:

intelligentiegebied:	verbinding muziekles:
verbaal / linguïstisch intelligentie	Tekst liedjes makkelijk leren, inhoud, waar gaat het over, uitleggen aan een ander
logisch mathematische intelligentie	Theorie, notenschrift, algemene muzikaleer, logisch redeneren
visueel - ruimtelijke intelligentie	Gebruiken van pictogrammen, grafische notatie, klankspellen gekoppeld aan beweging
lichamelijk - kinetische intelligentie	Leerlingen reageren snel op muziek door te bewegen, bewegen op een vormaspect binnen een muziekstuk (klank, vorm, betekenis model)
inter-persoonlijke intelligentie	Muziek wordt in verband gebracht met het sociale domein. De leerling vindt het fijn om samen te werken, samen muziek maken.
intra-persoonlijke intelligentie	Muziek verkent de gevoelswereld van de leerling (Juliette Reuzer, 2013, p. 27) De leerling zijn gevoelens en beleving wordt beïnvloed door muziek.
natuurgerichte intelligentie	Het ordenen van muziek en klanken. Natuurlijke voorwerpen die kunnen worden gebruikt om muziek mee te maken.

De theorie van Gardner erkent verschillen bij mensen (de Bruyckere en Hulsof, 2013, p.43). Daardoor wordt er veel mooi werk geleverd door mensen die deze theorie volgen. 'Dat werk willen we zeker niet bekritisieren, maar met de fundamenteen schort er wel iets'. De theorie wordt volgens de Bruyckere en Hulsof in de conclusie van Daniel Willingham het beste samengevat. 'Hij stelt dat Gardner in feite **talenten** bedoelt, maar het slim intelligenties heeft genoemd' (p.45).

Tijdens de muziekles is duidelijk te zien dat de leerlingen verschillende talenten hebben. De ene leerling is ritmisch heel sterk, de andere leerling kan goed vanuit een grafische notatie muziek maken. Het is belangrijk om met verschillende talenten rekening te houden met het aanbieden van de lesstof.

„Simon is een leerling met dyspraxie, wat betekent dat hij problemen heeft bij het plannen en coördineren van motorische handelingen. Als je tegen hem zegt zet een stap naar voren, of naar achteren dan heeft hij moeite om die handeling uit te voeren. Hij heeft veel begeleiding nodig bij bijvoorbeeld het vak koken. Simon houdt erg veel van muziek en vooral van zingen. Hij kent vele liedjes feilloos uit het hoofd, zingt engelse teksten fonetisch mee. Als Simon op een keyboard speelt lukt het hem vrij aardig. Zijn mentor was verbaasd dat hij dat zo goed uitvoerde.”

4.6 Manieren van leren

Tijdens dit onderzoek staat telkens de vraag centraal: op welke manier van leren past het beste bij de CD leerlingen? De rol van de docent is groot, de leerlingen hebben de docent nodig om hen de beste voorwaarden te bieden waaronder ze kunnen leren.

Ontwikkeld onderwijs sluit goed aan bij de manier van leren van de CD leerlingen. In een eerder hoofdstuk is beschreven hoe belangrijk het is om in de 'zone van de naaste ontwikkeling' te werken. Ontwikkeld onderwijs, een theorie ontwikkeld door Carel van Parreren, werkt vanuit de ideeën van Vygotsky.

Bij het helpen om te leren wordt centraal de vraag gesteld hoe de leraar zowel strategische als inhoudelijke doelen samen met de leerlingen kan bereiken. En: 'hoe richten we het onderwijs in zodat die doelen door alle leerlingen langs de beste weg kan worden bereikt?' (van Parreren, 1999, p. 71).

Ontwikkeld onderwijs

Een docent geeft les volgens het ontwikkeld onderwijs als hij of zij de ontwikkelingsmogelijkheden van iedere leerling vergroot, door de activiteiten die een leerling al kan verder helpt te ontwikkelen. De docent richt zich op de totale ontwikkeling van de leerling, de cognitieve, persoonlijke, sociale en creatieve ontwikkeling. Het individuele leerproces is net zo belangrijk als de leerproductie en de leerresultaten, er wordt onderwijs op maat geboden. Bij de verworven kennis laat de docent zien hoe die gebruikt kan worden en welke mogelijkheden deze geeft.

In 'Ontwikkeld onderwijs' (1999) beschrijft van Parreren dat er 12 principes zijn voor de onderwijsgevende:

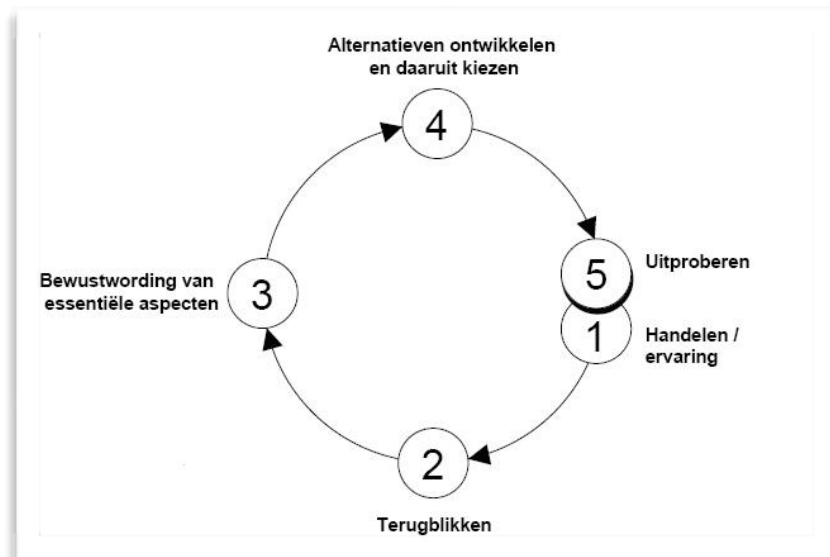
1. **Motivering van de leertaak:** het *waarom* van de leertaak moet worden duidelijk gemaakt.
2. **Dialogisch onderwijzen:** er is een dialoog tussen docent en leerling, een interactie.
3. **Diagnostisch onderwijzen:** de docent is op de hoogte van de wijze van werken door de leerling.
4. **Deelstappen in het onderwijs:** leerlingen nemen een serie stappen om een leerdoel te bereiken.
5. **Handelen op verschillende niveaus:** leerlingen die een opgave in hun hoofd moeten leren denken waarbij ze niet met hun handen met concreet materiaal kunnen worden uitgevoerd. Dit is moeilijk voor jonge kinderen. Er wordt gewerkt op materieel niveau, perceptief niveau (kijken), verbaal niveau (hardop praten) en mentale handelingen (handelingen die we denkend voltrekken).
6. **Instructietempo en -kanalen:** juiste tempo bij het uitleggen / instructie geven, en niet teveel ineens.
7. **Gedragsgescecentreerde instructie en correctie:** de inhoud van de instructie heeft betrekking op het gedrag van de leerling. Wat moet hij of zij doen, en waarop moet hij of zij letten.
8. **Reflectie:** door te evalueren leert een leerling hoe hij of zij te werk gaat. Dit kan weer gebruikt worden bij het uitvoeren van een nieuwe taak.
9. **Gevarieerde oefening:** het variëren zorgt ervoor dat routinehandelingen worden vermeden.
10. **Stimulering van initiatief en creativiteit:** het initiatief van leerlingen vormt de basis van leren en ontwikkelen. Een school moet dit juist steunen.
11. **Begeleiding van de leerling motivatie:** de docent helpt de leerling zijn of haar eigen verantwoordelijkheid, zelfvertrouwen en zelfsturing te ontwikkelen.
12. **Het pedagogisch klimaat:** de sfeer waarin gewerkt wordt. Omgang van leraren en leerlingen.

Er wordt in het leerproces steeds gewerkt aan een stapje verder te komen dan dat de leerling op dat moment is. Bij principe 5: '**handelen op verschillende niveaus**' wordt er vanuit gegaan dat de leerling met concreet materiaal werkt en dat de leerlingen zijn handen gebruikt, in plaats van dat 'de te leren handelingen 'in het hoofd' plaats moeten vinden' (van Parreren, 1999, p. 83).

Een voorbeeld van handelen op verschillende niveaus is een leerling die basgitaar leert spelen. De leerling is op materieel niveau aan het werk zodra hij of zij een basgitaar vastheeft en een toon speelt. Bij het aanleren wijst de docent aan hoe de leerling de vingers moet houden, en luistert de leerling naar de toon die moet klinken (perceptief niveau). Op verbaal niveau wordt gewerkt wanneer de docent uitleg geeft over de basgitaar, en vervolgens benoemt de leerling de snaren die hij of zij moet gebruiken. Als de leerling nadenkt over welk vakje hij of zij moet indrukken, over hoeveel tellen een toon moet worden gespeeld, is er sprake van mentaal niveau.

Tijdens de muzieklessen is het belangrijk om te **reflecteren**. Als een leerling inzicht heeft in zijn eigen handelen en gedrag, kan er gewerkt worden om de volgende keer de leerstof uit te breiden of nog een keer te oefenen, of om eventueel te versimpelen. Kortom, door met een leerling te reflecteren levert dit weer aanknopingspunten op voor het vervolg van de les en het leren in de toekomst.

Een manier om te reflecteren is het reflectiemodel van Korthagen (B. Lagenwerf en F. Korthagen, 2009, p.61). Reflectie verloopt volgens dit model in de volgende stappen: de leerling heeft een ervaring opgedaan. Daarna wordt de leerling bewust van de werkwijze en verwoordt deze. Vervolgens wordt in kaart gebracht wat belangrijk is in het leerproces. Een alternatieve werkwijze zoeken en voornemens bepalen is de laatste stap.

5.1 De 4 domeinen

In een muziekles is het van belang aandacht te hebben voor de 4 domeinen: luisteren, musiceren (vocaal en instrumentaal), ontwerpen en presenteren. Het gekozen onderwerp waarmee wordt gewerkt in de muziekles moet vanuit de domeinen aan de orde worden gebracht, om een zo groot mogelijk leereffect te hebben (Rita Blom, 2013).

De 4 domeinen zijn:

- Luisteren:
Bij luisteren naar muziek wordt gewerkt met duidelijke, gerichte vragen en opdrachten. De keuze van muziek is genrevrij, een afwisseling tussen pop jazz, wereldmuziek en klassieke muziek.
- Musiceren, vocaal
De keuze van het liedmateriaal past bij de lessenserie. De tekst kan passen bij het onderwerp, of het lied heeft bepaalde muzikale eigenschappen die tijdens de lessen aan bod komen. Het materiaal is zo uitgebreid mogelijk. De zangkwaliteit heeft de aandacht, er wordt gelet op houding, articulatie, ademhaling, zuiverheid enz.
- Musiceren, instrumentaal:
Musiceren in de klas kan gebeuren in groepsverband of individueel. Het is belangrijk dat een leerling op eigen niveau kan werken en uitgedaagd wordt. Er is altijd een klassikale partij, waar in principe elke leerling mee uit de voeten kan, zodat iedereen een bijdrage levert.
- Ontwerpen:
De leerlingen krijgen een opdracht om zelf een muziekstuk te ontwerpen. Het is belangrijk om een duidelijk stappenplan te maken, omdat niets vanzelfsprekend is. Vaak wordt in groepsverband gewerkt.
- Presenteren:
De leerlingen laten horen wat ze hebben geoefend. Ze presenteren voor de klas of voor een publiek.

5.2 Muzikale componenten

Leerlingen maken bij de muziekles kennis met muzikale componenten. Door ze bewust te maken van de componenten leren ze ermee om te gaan. Dit gebeurt middels de onderwerpen en de opdrachten die de leerlingen krijgen aangeboden. De onderwerpen die bij de muziekles gebruikt worden zijn vanuit de muzikale componenten opgebouwd. Een overzicht van muzikale componenten die als uitgangspunt dienen:

Toonduur:	maat – ritme – tempo
Toonhoogte:	melodie – harmonie (samenklank) – toonsoort
Uitvoeringspraktijk:	toonsoort dynamiek – articulatie – klankkleur
Structuur:	vorm

5.3 Leerstof ordening

Er zijn verschillende manieren van leerstof ordening. Bij een lineaire ordening gaat de stof van eenvoudig naar moeilijk. Er kan ook elaboratief geordend worden. Dat betekent dat er wordt geordend van globaal naar gedetailleerd. In „onderwijskunde” (N. Verloop - J. Lowyck, 2009, p. 300) wordt *spiraalvormig ordenen* genoemd; dezelfde inhoud komen herhaaldeijk aan bod, maar telkens vanuit een andere invalshoek en op een hoger abstractieniveau.

Concentrisch ordenen vertoont veel overeenkomsten met spiraal ordenen. Voor de CD leerlingen is dit een goede manier om de leerinhoud te ordenen omdat er sprake is van een herhalend patroon en omdat dezelfde inhoud aan bod komt, die in complexiteit en mate van beheersing toeneemt.

De herhaling zorgt voor herkenning en biedt de leerlingen een structuur. De handelingen die ze al kennen worden uitgebreid. Dit sluit goed aan op de principes van het ontwikkelend onderwijs.

HS 6 De eisen van de overheid

6.1 De verplichte kerndoelen

In 2010 is vastgesteld door het ministerie van onderwijs dat het Speciaal Onderwijs moet voldoen aan kerndoelen. Dit valt onder het „wetsvoorstel kwaliteit voorgezet Speciaal Onderwijs”. Muziekles valt onder het kerndoel: **Kunstzinnige Oriëntatie**.

Hieronder is een beschrijving te lezen over de opgestelde kerndoelen vanuit de overheid.¹⁴

„Kunstzinnige oriëntatie is bedoeld om leerlingen kennis te laten maken met kunstzinnige en culturele aspecten in hun leefwereld. Het gaat om een kennismaking met dié aspecten van cultureel erfgoed waarmee mensen in de loop van de tijd vorm en betekenis hebben gegeven aan hun bestaan. Ook het verwerven van enige kennis van de hedendaagse kunstzinnige en culturele diversiteit hoort daar bij. Dit gebeurt op en buiten school. Leerlingen leren zich open te stellen: ze kijken naar schilderijen en beelden, ze luisteren naar muziek, ze genieten van taal en beweging. Daarnaast leren leerlingen uitingen in hun leefomgeving te waarderen en zichzelf te uiten door onder andere:

- het onderzoeken van de beeldende mogelijkheden van diverse materialen, aan de hand van de aspecten kleur, vorm, ruimte, textuur en compositie.
- het maken van tekeningen en ruimtelijke werkstukken.
- het leren van liedjes en het gebruiken van ritme-instrumenten als ondersteuning bij het zingen.
- spelen en bewegen.

Samenhang andere leergebieden

Waar mogelijk worden onderwerpen gebruikt die samenhangen met die uit andere leergebieden. Het onderwijs wordt daardoor meer samenhangend en betekenisvoller voor leerlingen. Maar voorop staat de bijdrage van kunstzinnige oriëntatie aan de ontwikkeling van leerlingen.

In dit leergebied komen de volgende domeinen aan de orde:

- Teken en handvaardigheid
- Muziek
- Spel en beweging

Voor leerlingen met een lichamelijke beperking en voor langdurig zieke leerlingen cluster 3

Kunstzinnige oriëntatie is van toepassing voor zover de specifieke motorische en/of cognitieve beperkingen van de leerlingen dit toelaten. Leerlingen hebben vaak te maken met verminderde handfunctie, oog-handcoördinatie, grove en fijn motorische mogelijkheden en aandachts- en concentratieproblemen. Technologie kan worden ingezet als hulpmiddel.

Kerndoelen Kunstzinnige oriëntatie

Muziek

Leerlingen groeien op in een maatschappij waarin veel muziek klinkt: muziek uit hun eigen jeugdcultuur, muziek uit niet-westerse culturen, oude en hedendaagse muziek, ontspanningsmuziek. Muziek doet daarbij iets met leerlingen. Ze komen in een bepaalde sfeer, ze bewegen erbij en genieten ervan.

Leerlingen doen ook iets met muziek. Ze zingen enthousiast hun liedjes en spelen op instrumenten. Ze kiezen hun eigen muziek uit om naar te luisteren en ze praten met elkaar over muziek, hun idolen en favoriete groepen. Muziek is er op gericht dat de leerlingen hun aanwezige muzikale mogelijkheden ontdekken en verder ontwikkelen.

Ze doen kennis, inzicht en vaardigheden op zodat ze kunnen deelnemen aan de muziekcultuur in Nederland.

Muziek maken

75. De leerlingen leren liederen alleen en in groepsverband zingen.

76. De leerlingen leren eenvoudige muziek spelen op schoolinstrumenten, met en zonder hulp van notatie.

77. De leerlingen leren een muziekstukje bedenken en uitvoeren op basis van een gegeven melodie, ritme of voorzin, verhaal, sfeer of stemming.

Muziek beluisteren

78. De leerlingen verwerven enige kennis en waardering voor muzikaal erfgoed uit heden en verleden.

79. De leerlingen leren zelfgemaakte muziek en muziek gemaakt door anderen vergelijken en er een waardering over uitspreken. Ze leren muziekinstrumenten herkennen en benoemen’.

¹⁴Bron: http://www.slo.nl/speciaal/vso/kerndoelenvso/AM_Culturele_orientatie.pdf/Kunstzinnige_oriëntatie

6.2 De CED leerlijnen en de schoolstandaard

De Berkenschutse is, zoals al eerder vermeld bezig de wetgeving „wetsvoorstel kwaliteit voorgezet speciaal onderwijs” binnen het huidige onderwijs te implementeren. Dit houdt concreet in dat De Berkenschutse met de CED groep¹⁵ is gaan samenwerken om het implementeren van de kerndoelen op de vakgebieden te bewerkstelligen. De CED groep heeft aan de hand van de verplichte kerndoelen leerlijnen vastgesteld en De Berkenschutse heeft besloten om deze leerlijnen over te nemen en te gebruiken.

De leerlijnen bevatten weer (sub)doelen die gedurende het schooljaar moeten worden behaald door de leerlingen. Dit wordt uitgewerkt in een groepsplan en verwerkt in het OntwikkelingsPerspectief.

De **CED leerlijnen** waar de leerroutes mee werken zijn:

Leerroute C

Leerlijn mondelinge en schriftelijke taal; Rekenen uitstroom dagbesteding, Leerlijn mens, natuur en techniek, leerlijn mens en maatschappij, leerlijn voorbereiding op (arbeidsmatige) dagbesteding; culturele oriëntatie en creatieve expressie; leerlijn bewegen en sport.

Leerroute D

Leerlijn mondelinge en schriftelijke taal; Rekenen uitstroom arbeid, Leerlijn mens, natuur en techniek, leerlijn mens en maatschappij, leerlijn voorbereiding op (dagbesteding) en arbeid leerlijn Engels; culturele oriëntatie en creatieve expressie; leerlijn bewegen en sport.

Het vak muziek valt onder de leerlijn: **culturele oriëntatie en creatieve expressie**. Ook vakken als drama, tekenen en handvaardigheid maken hier deel van uit.

Schoolstandaard

Om per afdeling vast te stellen welke leerdoelen van de leerlijn gebruikt moeten worden voor welke leerlingen is er een **schoolstandaard** vastgesteld. Deze standaard geeft aan welke doelen er bereikt moeten worden gedurende het schooljaar.

De **leerroute C** (dagbesteding) heeft de volgende schoolstandaard:

leeftijd	13 jaar	14 jaar	15 jaar	16 jaar	17 jaar	18 jaar
school-standaard	9	9	10	10	11	11

De **leerroute D** (arbeid) heeft de volgende schoolstandaard:

leeftijd	13 jaar	14 jaar	15 jaar	16 jaar	17 jaar	18 jaar
school-standaard	13	13	13	14	14	14

¹⁵ CED-Groep, Educatieve Diensten te Rotterdam

6.3 Kritiek en verbeteringen / aanvullingen

De **leerlijn muziek** die de CED groep heeft ontworpen bevat 5 doelen:

Zingen, Muziek beluisteren, onderscheiden en benoemen, (ritmisch) Muziek maken met instrumenten, Bewegen op muziek en Muziek beleven.

Na overleg met de directie is besloten om het doel 'Bewegen op muziek' niet in het VSO te gebruiken. De belevingswereld van de leerlingen in het VSO sluit niet aan bij het bijvoorbeeld een volksdans uitoefenen. De docenten mogen een leerlijn kritisch bekijken en er eventueel (onderbouwde) veranderingen aan geven.

Sommige omschreven doelen in de CED leerlijn sluiten niet aan bij de belevingswereld van de CD leerlingen, of de sprongen in de niveau's zijn niet logisch.

Bij het doel 'zingen' staat in niveau 9: „*b Zingt liedjes met meerdere coupletten mee, die moeilijk zijn qua tekst en ritme*”. Bij dezelfde subdoel maar dan niveau 10 staat: „*Zingt liedjes met meerdere coupletten uit het hoofd, die moeilijk zijn qua tekst en ritme*”. Dit is een grote sprong. Iets uit het hoofd leren is voor de leerlingen moeilijk, zeker een heel lied. Het hangt af van de grootte en het niveau van het lied hoe moeilijk het is. Een verbetering zou kunnen zijn: „*Zingt liedjes met meerdere coupletten in het Nederlands uit het hoofd*”.

Een ander voorbeeld is bij het doel '(ritmisch) muziek maken op instrumenten' niveau 9 staat: „*d Kiest passende instrumenten om dieren uit te beelden (grote trom bij beer, fluit bij vogel)*”. De leerlingen zijn bij dit niveau 12/13 jaar oud. Op deze leeftijd is het niet gebruikelijk om bezig te zijn met het verklanken van dierengeluiden. Dit past niet bij de belevingswereld van de leerlingen. Omdat er al voldoende subdoelen bij dit onderdeel staan beschreven kan deze omschrijving weggelaten worden.

Het doel 'Muziek beleven' gaat maar tot de leeftijd van 12 jaar. Bij de VSO leerlingen is muziek beleven een belangrijk onderdeel van de muziekles. Het is juist bij deze leerlingen in de puberteit fijn als ze zich via muziek kunnen uitdrukken en daar een betekenis aan kunnen geven. Daarom wordt er een extra gedeelte bij het doel Muziek beleven ontworpen, zodat 12 tot en met 18 jarige leerlingen ook op de lijn Muziek beleven doelen kunnen halen.

In de bijlage 4 staat een volledig overzicht van de leerlijn en de kritieken en de verbetering en of aanvullingen.

Deel III: Resultaten

Het onderzoek heeft veel informatie opgeleverd. De leerlingen hebben mogen aangeven wat zij belangrijk vinden en waar hun interesses liggen. Experts op het gebied van Speciaal Onderwijs en epilepsie zijn geïnterviewd. En er is op pedagogisch en didactisch gebied op een rijtje gezet wat belangrijk is voor de CD leerlingen. Tot slot is onderzocht wat er vanuit de overheid verplicht is, aan welke eisen De Berkenschutse moet voldoen. In dit hoofdstuk wordt beschreven welke keuzes zijn gemaakt met betrekking tot de leerstofordening en de uitgangspunten voor de leerlijn. Ook pedagogische en didactische benaderingen krijgen een plek. Voor de leerling en docent zijn er didactische en pedagogische doelen opgesteld. En tot slot: de leerlijn.

HS 7 De vertaalslag

7.1 De onderbouwing van de leerlijn

De onderbouwing van de leerlijn bestaat uit 3 invalshoeken:

- muziek-didactisch
- pedagogisch
- de eisen van de overheid

Eerst wordt een heel schooljaar beschreven, daarna een periode en vervolgens een les.

Een schooljaar

Muziek-didactisch:

Bij het indelen van de leerstof in het schooljaar is er voor gekozen om het schooljaar van 40 lesweken in te delen in 4 periodes van 10 weken.

Tijdens elke periode wordt de leerstof concentrisch aangeboden, zodat alle domeinen in elke periode in een vaste volgorde worden behandeld. De werkvorm is dan hetzelfde, maar de inhoud verandert. Op deze manier komen verschillende principes van het ontwikkelend onderwijs aan bod. Bijvoorbeeld: bij luisteren is de leerling op mentaal en perceptief niveau aan het werk. Bij spelen op instrumenten is de leerling op materieel niveau aan het werk.

Elke periode heeft een thema. Het thema is gebaseerd op de muzikale componenten.

De lesinhouden zijn per periode terug te voeren op het thema. Dit maakt het voor de leerling duidelijk aan welke muzikale componenten wordt gewerkt. De thema's zijn: periode 1: toonduur en structuur, periode 2: toonhoogte en structuur, periode 3: uitvoeringspraktijk en structuur en de laatste periode is een project. In de enquête die de leerlingen hebben ingevuld bleek duidelijk dat de leerlingen het leuk vinden om aan een project te werken (bijlage 5). Pien de Haan (ib-er) juicht dit idee toe. Vanuit het ontwikkelend onderwijs sluit dit aan bij de principe: gevarieerde oefening: het variëren zorgt ervoor dat routinehandelingen worden vermeden. Stimulering van initiatief en creativiteit: het initiatief van leerlingen vormt de basis van leren en ontwikkelen. Begeleiding van de leerling motivatie: docent helpt de leerling tijdens het werken aan het project zijn of haar eigen verantwoordelijkheid, zelfvertrouwen en zelfsturing te ontwikkelen.

Pedagogisch:

Doordat de leerstof in een vaste volgorde wordt aangeboden, biedt dit structuur aan de leerlingen. Op deze manier is het overzichtelijk voor de leerlingen en het geeft het ze een veilig gevoel. Het concentrisch werken zorgt ervoor dat telkens dezelfde vaardigheden aan bod komen, die telkens in complexiteit en moeilijkheid een beetje toenemen. Er wordt gewerkt in de 'zone van de naaste ontwikkeling' (paragraaf 4.2). Er is sprake van herhaling van het oefenen van vaardigheden, maar wel met nieuwe lesinhouden. Het is belangrijk om de leerlingen dit proces inzichtelijk te maken op hun niveau. Door het aanhalen van kleine voorbeelden krijgen de leerlingen een steeds beter beeld van datgene wat ze geleerd hebben. Dit kan op vaste momenten in de les (bijvoorbeeld afsluiting van de les) en vaste momenten in de lessenreeks van 10 weken.

Eisen van de overheid:

Tijdens het werken in een heel schooljaar moet er 2 keer per jaar gekeken worden of de CED doelen behaald of niet behaald zijn. In elke periode komen alle domeinen aan bod (zingen, musiceren, ontwerpen en presenteren). De lesinhouden worden zo aangeboden dat de CED doelen in de leerlijn passen.

Een periode

Muziek-didactisch:

De domeinen luisteren, zingen, musiceren, ontwerpen en presenteren komen in een vaste volgorde aan de orde. In de eerste periode staat de muzikale componenten toonduur en structuur centraal. Dit heeft een aantal redenen. Met ritme als thema kan een vrij eenvoudig speelstuk gemaakt worden. De leerlingen kunnen bij het spelen van een ritmestuk eventueel van een eenvoudige grafische notatie gebruik maken. Ook zonder notatie kan er goed gemusiceerd worden, de leerlingen leren hun gehoor goed te gebruiken en voeren een eenvoudige handeling uit. Omdat mensen over het algemeen vrij gemakkelijk lichamelijk met muziek meedoen is dit een onderwerp dat dicht bij de belevingswereld van leerlingen staat. Bij elk muziekstuk dat gespeeld wordt is de structuur, de vorm een vast onderdeel. Er wordt met eenvoudige vormen begonnen, bijvoorbeeld deel A en B, daarna wordt het ingewikkelder.

In de tweede periode staan de muzikale componenten toonhoogte en structuur centraal. Bij het spelen van speelstukken zijn de leerlingen nadrukkelijk bezig met samenklank, het spelen van eenvoudige akkoorden, of een bourdon. Het kan ook zijn dat de leerlingen een simpele melodielijn spelen, die in het akkoord klinkt samen met het spel van andere leerlingen. Ook bij het spelen van een speelstuk is de vorm een onderdeel waar aandacht aan geschonken wordt.

De derde periode staat in het teken van de muzikale componenten uitvoeringspraktijk en structuur. Hierbij wordt er aandacht geschonken aan de uitvoeringspraktijk. De leerlingen gaan zich verdiepen in de mogelijkheden die muziek te bieden heeft op dit gebied. De structuur van een lied krijgt ook in deze periode aandacht. Aan het eind van de 3e periode zijn alle muzikale componenten (paragraaf 5.2) aan bod gekomen. De vierde periode is een project. In deze periode krijgen de leerlingen veel ruimte om zelf onder begeleiding van de docent een project te verzinnen, mede vorm te geven en af te ronden. Dit gebeurt onder de begeleiding van de docent. Er worden klassikaal keuzes gemaakt. De docent geeft aan welke mogelijkheden er zijn. Het ligt aan het leerjaar of de klassamenstelling welke mogelijkheden er zijn. Er ontstaat op het eind van de periode een product. Het project wordt afgesloten met een presentatie.

Pedagogisch:

Tijdens elke periode is er een veilige opbouw van eerst gezamenlijk luisteren naar muziek, naar het samen zingen, naar het samen spelen op instrumenten, naar ontwerpen en uiteindelijk naar iets presenteren. Het is veilig omdat luisteren een vaardigheid is die niet motorisch is en de leerling zichzelf nog niet hoeft 'te laten zien'. De volgende stap is zingen. Iedereen kan praten en daarom ook zingen. Er wordt gezongen in groepsvorm. Later kan er gekeken worden of er in groepjes wordt gezongen of solo. De docent zorgt voor een veilige sfeer door het respect hebben voor elkaar te benadrukken. Bij het spelen op instrumenten wordt de motoriek gebruikt. Sommige leerlingen hebben motorische beperkingen, maar ook de informatieverwerking is vaak een probleem. Bij het spelen op instrumenten is het belangrijk dat er op maat wordt gewerkt. Elke leerling moet worden uitgedaagd en niet voor een onmogelijke taak worden gesteld. Bij ontwerpen krijgen de leerlingen ruimte voor eigen initiatief en creativiteit. De vaardigheden die ze hebben geoefend kunnen op dit moment tot uiting komen. Het presenteren van bijvoorbeeld een gezongen lied of een speelstuk kan in allerlei vormen: presenteren aan elkaar, aan de mentor, aan bijvoorbeeld een verpleegkundige enz. De manier van presenteren kan ook verschillen. Er kan gekozen worden om muziek te maken voor publiek, maar er kan ook voor gekozen worden dat er iets wordt opgenomen en dat er later terug geluisterd wordt.

Bij het presenteren heeft de klas een grote inspraak. De leerlingen worden medeverantwoordelijk gemaakt voor de manier waarop gepresenteerd wordt. Doordat er gewerkt wordt met verschillende werkvormen, en met verschillende inhoud, worden er verschillende talenten aangesproken (paragraaf 4.5 en 4.6).

Bij de laatste periode tijdens het bezig zijn met een project, wordt er rekening gehouden met het niveau van handeling (van Parreren, paragraaf 4.6) doordat de leerlingen meteen concreet aan de slag gaan met het project. De leerlingen worden bij alle stappen van het project betrokken, zodat ze het gevoel hebben dat het hun product wordt. Er wordt samen gebrainstormd en er worden meteen concrete voorbeelden gezocht en geoefend. Het is belangrijk dat de docent voorwaarden creëert zodat er meteen een ontwikkeling kan plaatsvinden. Denk hierbij aan het aanwezig zijn van een camera als er een videoclip wordt gemaakt, of het paraat hebben van liedjes om uit te kiezen. De invulling van het project kan per klas verschillen.

Op sociaal emotioneel gebied gaat de leerling ernaar toe werken dat het eindproduct gepresenteerd wordt. De leerling denkt van tevoren na hoe het wordt gepresenteerd en aan wie. Ook bij dit proces hebben de leerlingen inspraak. Het gevoel van veiligheid staat voorop. In bijlage 5 staat bij de enquête dat de leerlingen wel willen optreden. Een kleine groep durft op te treden, en de meesten lijkt het wel leuk, maar geeft ook aan dat het ze niet veel uitmaakt, of misschien willen optreden. De docent helpt de leerling met het nemen van stappen op het gebied van presenteren. Als een leerling niet durft te presenteren kan er een andere rol voor deze leerling gezocht worden. Het is belangrijk dat het eindproduct goed wordt afgerond en dat de

leerling er trots op is. Het hebben van een succeservaring is hierbij cruciaal, wat de taak is van de docent door het project goed vorm te geven. Het is raadzaam om dit met de mentor te delen en in overleg te gaan over de inhoud en de presentatie vorm.

Eisen van de overheid:

De doelen van de CED lijnen worden per periode 1 keer behandeld. Per semester moet er bekeken worden of bij elke leerling het doel is behaald. Dit is zo afgesproken binnen de afdeling en dat gaat in een document naar de ouders. Binnen een semester wordt 2 keer concreet aan die doelen gewerkt. In de eerste periode is het een moment van kennismaken en oefenen. Het is belangrijk dat de leerlingen weten dat ze op dat moment aan het werk zijn aan die doelen. Bij de tweede keer wordt er gescoord. De docent beoordeelt of een doel is behaald of niet behaald.

Tijdens het tweede semester wordt er weer aan dezelfde doelen gewerkt, en ook meteen gescoord. In de laatste periode, tijdens het project, kunnen niet alle doelen voor iedereen worden behandeld, omdat er dan gedifferentieerd wordt in de taken die de leerlingen hebben. Wel moet er nauwkeurig gekeken worden welke CED doelen in het project passen. Per leerling wordt een plan op maat gemaakt.

Een les

Muziek-didactisch:

De opstart van de les gebeurt altijd op dezelfde manier. Elke les begint met een gezamenlijke opwarmer, de voorkennis wordt opgehaald door vragen te stellen als: „Wie weet nog wat we de vorige les hebben gedaan. Waar zouden we deze les op letten? Wat hebben we de vorige les afgesproken?“.

Daarna wordt er een opwarmoefening gedaan. Deze oefeningen staan in het teken van het thema van die periode. In de les wordt een lesactiviteit gedaan die ongeveer 20 minuten duurt. De inhoud daarvan is afhankelijk van het thema van de periode en van de plek van de lessen-cyclus in de periode. Bijvoorbeeld: les 1: luisteren. Les 4: zingen en spelen op instrumenten. Het luisteren en spelen op instrumenten is dan bijvoorbeeld in periode 1 gericht op ritme.

Aan het eind van de les is er een gezamenlijke afsluiting. Dit kan een muzikaal spel zijn, maar ook een gesprek over hoe de muziekles ging, het terugblikken op het werken aan de doelen enz.

Pitstop in de les: soms lopen leerlingen vast met het intensief oefenen. Dit is de zogenaamde incubatiefase. Er wordt (bewust) afstand gedaan van het onderwerp. Onbewust gaat de verwerking door (Dolf Grunwald, 1992, p.201). Een pitstop die ik vaak toepas is het tappen van moppen, om vervolgens weer verder te gaan met de taak.

Pedagogisch:

Pluimen worden gedurende de les gegeven zowel op specifiek gedrag (wat heb jij die partij op een mooie manier gespeeld) als op algemeen gedrag (goed gewerkt). Tips en tops geven is een manier om de leerlingen na te laten denken over wat goed ging en wat beter kon. Op het eind van de les wordt gekeken met de leerlingen naar de les en wat er voor de volgende les moet worden afgesproken. Dit heeft een vast moment in de les.

Het is belangrijk dat de leerlingen inzicht hebben in hun leerproces. Hiervoor hebben de leerlingen een blad voor in een map die bij elke periode wordt uitgedeeld. Daarin staat een planning en omschreven wanneer er aan welke doelen wordt gewerkt (motivering van de leertaak van Parreren, paragraaf 4.6).

Eisen van de overheid:

De doelen waaraan die periode aan worden gewerkt hangen zichtbaar in het klaslokaal. Tijdens de les geeft de docent aan wanneer er aan de doelen wordt gewerkt. Als een doel is behaald wordt dit genoteerd in het overzicht van de docent, en de leerling noteert het op het voorblad (bijlage 6 en 7).

7.2 Doelstellingen

Pedagogische doelen de leerling:

- De leerling mag zijn wie hij of zij is, authenticiteit wordt gewaardeerd en van daaruit wordt gehandeld.
- De leerling heeft zelfvertrouwen doordat hij zich veilig voelt in de klas.
- De leerling kan zich ontplooien in een veilige omgeving waardoor hij inzicht krijgt in zijn eigen kunnen.
- De leerling kan de feedback inzetten om tot een succeservaring te komen.
- De leerling heeft het gevoel dat hij wordt uitgedaagd door de aangeboden lesmaterialen en is in staat zich te ontplooien.

Pedagogische doelen voor de docent:

- De leraar observeert de leerlingen in de klas en probeert bij de manier van leren een aanpak te aan te bieden die bij die leerling past.
- De leraar let goed op de leerlingen en probeert hun duidelijk te maken tijdens het leerproces wat er concreet gebeurt bij de muziekles, zodat de leerlingen zelf inzicht krijgen en wat ze verder kunnen gebruiken bij hun toekomstige handelen.
- De leraar kan op een adequate manier feedback en tips geven aan leerlingen die ze kunnen inzetten tijdens de lessen.
- De leraar regelt samenkomsten met andere leraren en probeert te realiseren dat er ook concrete materialen worden ontwikkeld.

Muziek-didactische doelen voor de leerling

- De leerling werkt elke periode aan de domeinen in de muziekles.
- De leerling weet aan welke doelen hij of zij werkt.
- De leerling heeft vaardigheden in de muzikale componenten.

Muziek-didactisch doelen voor de docent

- De leraar gebruikt didactische werkvormen die aansluiten bij de doelgroep.
- De leraar weet de opbouw van de leerlijn doelmatig in te zetten bij de muzieklessen.
- De leraar kan de leerlijn verantwoorden naar schooldirectie en inspectie.

7.3 Uitgangspunten in de muziekles

De uitgangspunten die in een periode voorkomen behorende bij **muziek-didactische** invalshoek:

luisteren

- een lied beluisteren en analyseren, tekst en vorm worden onderzocht
- luisteren naar de gebruikte instrumenten, deze kunnen ordenen in instrument groepen
- luisteren naar tegenstelling, contrasten in een lied; hoog-laag, sterk-zacht, veel-weinig, vrolijk-verdrietig
- luisteren naar accenten in de muziek; maatsoort, muziekstijlen, muzieksoorten
- luisteren naar variaties in de muziek, herkennen, benoemen en aangeven

zingen

- liedjes van radio en tv
- Nederlandstalig, Engelstalig
- oefenen zuiverheid
- canon
- meerstemmig

musiceren

- spelen van ritmestukken, klappen en slaginstrumenten
- complementair en unisono ritmes
- spelen van speelstukken op dezelfde instrumenten
- spelen van speelstukken op verschillende instrumenten (popinstrumentarium en Orff)
- kennis van instrumenten, waar de leerlingen mee spelen en instrument-groepen van een orkest
- spelen met notenschrift
- spelen van melodieën en akkoorden
- creatief geluiden maken
- om kunnen gaan met dynamiek en kiezen van klankkleur
- variëren in tempo en maatsoort

ontwerpen

- zelf een tekst bedenken op een bestaand of nieuw lied
- een klankenspel, hoorspel maken
- vanuit een thema een speelstuk maken

presenteren

- voordoen en nadoen klassikaal, in groepjes en individueel
- samen een lied uitvoeren
- een lied opnemen en terugluisteren met de klas
- een video opname maken en terugkijken met de klas
- het publiek groter maken, mentor, een andere klas, de afdeling, hele school, ouders

De uitgangspunten die in een periode voorkomen behorende bij **pedagogische** invalshoek:

Oogsten en vieren

- oogsten: alles waar de leerlingen aan hebben gewerkt wordt gepresenteerd
- vieren: laatste les in de periode. Bij deze les is alles anders en gaat het om plezierbeleving

projecten

- de leerling heeft inspraak met de vormgeving en concrete invulling van het project
- de leerlingen beslist samen met de docent hoe het wordt gepresenteerd
- er ontstaat een product
- tijd het project worden de vaardigheden waar de leerlingen gedurende het schooljaar aan werken aangesproken

reflecteren:

- voorkennis ophalen, terugblikken vorige les, periode, gemaakte afspraken herhalen
- tijdens de muziekles een pitstop: hoe gaat het nu, wat is het probleem, hoe pakken we dat aan
- op het eind van de les terugblikken op de les en nieuwe afspraken maken
- spiegelen van gedrag leidt tot inzicht bij de leerling

tips en tops:

- elkaar tips en tops geven
- het geven van complimenten, pluimen, specifiek en algemeen
- elkaar complimenten geven (bijvoorbeeld op een post-it schrijven en uitdelen)
- oefenen in tips geven: niet zeggen wat er niet moet maar hoe het anders zou kunnen
- wat gaat er goed, wat kan anders en hoe doen we dat

belevingswereld van de leerling

De keuze van de muzieksoorten en -stijlen hangt af van de belevingswereld van de leerling. er wordt lekens een stapje verder gekeken naar verbindingen die kunnen worden gemaakt met de muziek van de belevingswereld.

muziek die hoort bij de belevingswereld van een leerling:

niveau 1 : top 40, liedjes die je kunt spelen / zingen

niveau 2 : top 40, wat ouder, liedjes die je kunt spelen / zingen

niveau 3: liedjes meegekregen van ouders; jaren 60 -70- 80

niveau 4: start popmuziek: blues, rock n roll

niveau 5: wereld muziek verwerkt in popmuziek

niveau 6: klassieke muziek: bekende liedjes zoals Efteling Bach , Fur Elise Beethoven

niveau 7: wereldmuziek

niveau 8: klassieke muziek: goed in gehoor liggende muziek

niveau 9: klassieke muziek: ingewikkelde werken

Uitgangspunten die elke les voorkomen behorende bij de organisatie van de les**visuele ondersteuning:**

- op het whiteboard, digibord de planning van de les
- op papier duidelijke layout
- pictogrammen
- leerdoelen zichtbaar in de klas

werkmap van leerlingen

Iedere leerling krijgt aan het begin van het schooljaar een map waar hij of zij vervolgens 4 jaar mee moet doen. Elke nieuwe periode krijgt de leerling een voorblad waarop duidelijk gemaakt wordt wat de leerling die periode kan verwachten. Ook het werken aan de CED doelen staat erin vermeld (bijlage 6). De leerling kan zelf noteren of de doelen zijn behaald of niet behaald (periode 2 en 3).

De rest van de materialen zoals liedjes, speelstukken, opdrachten komen in de map onder de tabblad van de periode te zitten.

borging:

De docent houdt van iedere leerling de CED doelen scores bij (bijlage 7). Op dit blad is de vorderingen per leerling te zien. Dit vormt de basis van het verwerking voor het OPP. Ook kan de docent op een blad zien hoe de hele klas per CED doel scoort (bijlage 8). Dit overzicht zorgt ervoor dat de docent in een oogopslag kan zien aan welke doelen nog moet worden gewerkt (groepsplan).

Tot slot: Ongetwijfeld zijn er meer uitgangspunten die passen in deze leerlijn. Echter deze opsomming moet gezien worden als een uitgangspunt om te werken vanuit de leerlijn. Het hangt af van de leeftijd, de groepssamenstelling, de groepsdynamiek, het niveau waarmee wordt gewerkt. Ongetwijfeld zal er iets gewijzigd worden of anders aangepakt. Dat hoort ook bij het speciaal onderwijs, waar iedereen anders is. De docent moet hiermee omgaan en zich flexibel opstellen ten aanzien van lesinvulling en verwachtingen van leerlingen en collega's.

HS 8 Het product: De leerlijn

Leerlijn per leerjaar

	periode 1	periode 2	periode 3	periode 4	
componenten ->	<i>toonduur & structuur</i>	<i>toonhoogte & structuur</i>	<i>uitvoeringspraktijk & structuur</i>	<i>project</i>	<i>Doelen voor de leerling:</i>
domein	<i>inhoud:</i>	<i>inhoud:</i>	<i>inhoud:</i>	<i>inhoud:</i>	Muziek- didactisch:
luisteren	luisteropdrachten ritmes in liedjes opbouw in liedjes ritme-instrumenten benoemen tempo verschillen sterk - zacht	hoog - laag lange - korte tonen consonant, dissonant instrumenten herkennen orkest ordenen instrumentgroepen soorten stemmen	stemming/ emotie in de muziek muzieksoorten en stijlen popmuziek en klassieke en wereldmuziek muziek die past bij gelegenheid herkomst van muziek		- De leerling werkt elke periode aan de domeinen in de muziek les. - De leerling weet aan welke doelen hij of zij werkt. - De leerling heeft vaardigheden in de muzikale componenten
muziek- didactisch	De domeinen worden periode in een vaste volgorde aangeboden. Een onderdeel muzikale componenten staat centraal in een periode. De component structuur komt in elke periode voor. Bij het luisteren staat voornamelijk het muzikale component van de periode centraal				
pedagogisch	Er wordt een vast volgorde van domeinen aangeboden. Bij het luisteren wordt gestart met liedjes uit de belevingswereld. Daarna wordt de cirkel steeds groter en uitgebreider.				
CED lijnen	Muziek beluisteren, onderscheiden en benoemen: tijdens de eerste 3 periode komen de doelen aan bod. Bij periode 2 en 3 wordt beoordeeld of een leerling het behaalt op niet behaalt. Bij periode 4 wordt gekeken of een doel bij de taak van een leerling past. Dan wordt deze ook gescoord.				
zingen	in de maat zingen / rappen spreekkoor lied zuiver zingen toon over nemen uitspraak inhoud tekst	canon hoog - laag zuiver zingen toon over nemen uitspraak inhoud tekst	in groepjes door elkaar zuiver zingen toon over nemen uitspraak inhoud tekst		Pedagogisch: - De leerling mag zijn wie hij of zij is, authenticiteit wordt gewaardeerd en van daaruit wordt gehandeld. - De leerling heeft zelf-vertrouwen doordat hij zich veilig voelt in de klas. - De leerling kan zich ontplooiën in een veilige omgeving waardoor hij inzicht krijgt in zijn eigen kunnen.
muziek- didactisch	De leerlingen leren hun op hun stem te vertrouwen en er mee om te gaan. Samen beginnen en samen eindigen. Eerst in de grote groep, later in groepjes van 2 of 3, en tot slot solo. Hier worden vaardigheden geoefend die ten goede komen bij het zingen in bandvorm.				
pedagogisch	Er wordt gewerkt aan presentatie, zelfvertrouwen, groepsgevoel. Bij het zingen worden er duidelijke afspraken gemaakt voor het gevoel van veiligheid, bijvoorbeeld respect hebben voor elkaar. Het geven van pluimen is belangrijk.				
CED lijnen	zingen				
spelen op instrumenten	ritme maatsoorten complementaire en unisono slaginstrumenten, klappen, bodysounds	bourdon op keyboard, xylofoon dubbele tonen op keyboard spelen akkoord op keyboard basgitaar open snaren gitaar eenvoudig tab grafische notatie notenwaarde notatie	klankkleur instrumenten onderzoeken afwisselen in dynamiek tempo en ritme		
muziek- didactisch	De leerlingen spelen speelstukken op allemaal hetzelfde instrument of gemengd, eventueel in een bandvorm. Dan zijn ze het orkest. E wordt aandacht geschonken aan het samenspel, solo spelen, aftellen, samen beginnen en samen eindigen.				
pedagogisch	Bij het samen muziek maken liggen de accenten op sociaal gedrag: Op elkaar wachten, naar elkaar luisteren, samen een product maken. Tijdens en na het spelen wordt er gereflecteerd.				
CED lijnen	(ritmisch) muziek maken op instrumenten				

	periode 1	periode 2	periode 3	periode 4	
ontwerpen	zelf een intro verzinnen een ritmisch patroon verzinnen improviseren op een ritme een klankverhaal met ritmische instrumenten	spelen in een muziekstijl mineur en majeur hoog - laag teksten maken	geluiden kiezen die passen bij het soort lied onderwerp van een lied bedenken		- De leerling kan de feedback inzetten om tot een succes-ervaring te komen. - De leerling heeft het gevoel dat hij wordt uitgedaagd door de aangeboden lesmaterialen en is in staat zich te ontplooiën.
muziek- didactisch	De leerlingen kunnen zelf proberen toe te passen wat ze hebben geleerd gedurende de periode.				
pedagogisch	De leerlingen moeten voor elkaar openstaan, en elkaar op een respectvolle manier behandelen. Elkaar tips en tops geven is een manier om elkaar feedback te geven.				
CED lijnen	De doelen die aansluiten op de gemaakte ontwerpopdracht. Dit kan van tevoren worden aangegeven door de docent zijn aangegeven, maar ook achteraf worden herkend en benoemd door de docent en de leerling.				
presenteren	een geoefend ritmisch speelstuk opnemen op audio een geoefend speelstuk opnemen op video een solo laten horen live uitvoeren voor de mentor live uitvoeren bij een viering	een geoefend speelstuk in de band opnemen op audio een geoefend muziekstuk opnemen op video een solo laten horen live uitvoeren voor de mentor live uitvoeren bij een viering	een geoefend speelstuk met dynamiek in de band opnemen op audio een geoefend muziekstuk opnemen op video een solo laten horen live uitvoeren voor de mentor live uitvoeren bij een viering		
muziek- didactisch	De leerlingen hebben gedurende de periode aan alle domeinen gewerkt. Bij het presenteren komen de vaardigheden die zijn geoefend tot uiting.				
pedagogisch	De leerlingen denken zelf na over hoe ze willen presenteren. Dit is meteen een oefening voor de laatste periode, het project. De leerlingen mogen meedenken en samen met de docent wordt er gewerkt aan een produkt.				
CED lijnen	muziek beleven De leerlingen hebben tijdens de periode gereflecteerd en elkaar tips en tops gegeven. Op dit moment kunnen ze de doelen van muziek beleven laten zien.				

Leerlijn per periode

les	domein	lesinhoud	activiteiten	muziek-didactische pedagogische onderbouwing	CED doelen
1	luisteren	introductie nieuwe periode opstart: opwarm oefening nieuw stuk, uitgekozen door docent luisteren naar muzikale componenten, passend in het thema afsluiting, muzikaal spel	Il krijgen een nieuw voorblad luisterspel Luisteren naar component dat in die periode centraal staat. voordoen-nadoen, echo	De leerlingen gaan deze les werken aan het component luisteren. De eerste les wordt duidelijk gemaakt waar de komende periode aan gewerkt wordt. De CED doelen van die periode worden doorgenomen en de structuur van de lessen in de periode.	
Ontw Ond:	Niveau van handelen; mentaal niveau: leerlingen herkennen muzikale componenten, door te luisteren. Perceptief niveau: grafische / notatie ondersteuning maakt de muzikale componenten duidelijk.				
2	luisteren en spelen	opening: kennis ophalen opwarm oefening nieuw stuk luisteren, dezelfde opdracht, wel kleiner dan wk 1, ander stuk, samenhang tussen stukken benoemen doelen, Il schrijven op afsluiting: muzikaal spel afsluiting	De Il denken na over de vorige les. Herhaling van les 1. De leerlingen kunnen de vaardigheden toepassen in het nieuwe stuk. Herhaling les 1, andere voorbeelden. Afspraken maken volgende les.	De leerlingen hebben het domein luisteren naar muziek behandeld, en hebben vaardigheden ontwikkeld. De leerlingen ervaren dat ze concreet werken aan de doelen. Dat is structuur. De herhaling van de oefeningen geeft ze het gevoel dat ze iets beheersen en dat geeft de succeservaring.	Luisteren, onderscheiden en benoemen
Ontw Ond:	motivering van de leertaak: de leerling weet waarom hij of zij aan de CEDdoel werkt. Diagnostisch handelen: de docente scoort de CED doel. Reflectie: de docent neemt met de docent door hoe de leerling met de CED doelen is omgegaan.				
3	spelen en zingen	opstart: kennis ophalen zingen nieuw lied uitleg nieuw speelstuk aan de slag met speelstuk, oefenen leerlingen apart, zoveel mogelijk gedempt geluid samen een lied zingen afsluiting	De Il denken na over de vorige les. Alle Il zingen samen. De docent leert aan door voorzingen, nazingen. De Il luistert, krijgt instructie. instrumenten verdelen. Alle Il krijgen een instrument. De Il spelen. Lesevaluatie en nieuwe afspraken.	De leerlingen gaan deze les aan een nieuw domein werken, nl zingen. Ook wordt al met het domein spelen gestart. Tijdens het zingen en spelen op instrumenten is het voor de klas duidelijk waaraan (doelen) gewerkt wordt. De leerling mag zijn of haar voorkeur van een instrument aangeven.	
Ontw Ond:	Ontw Ond: eigen initiatief en creativiteit; Il mag aangeven welk instrument. Instructie tempo en kanalen; voor de leerling moet het duidelijk zijn wat de bedoeling is van het nieuwe onderdeel, het speelstuk. Er wordt begonnen met een simpele basis, van daaruit wordt het moeilijker. Materieel niveau; werken met instrumenten. Reflectie; vaste plaats in de les: afsluiting. Kan ook tijdens de opdracht, zingen en spelen.				
4	zingen en spelen	opstart zingen verder met het speelstuk afsluiting	Kennis ophalen, wat waren de afspraken. Herhaling van de vorige les. Nadruk op samenspel. Lesevaluatie en nieuwe afspraken.	De vorige les wordt herhaald en een stukje verder geoefend. De aangeboden stof zorgt ervoor dat er een snel resultaat kan klinken, zodat er een succeservaring is voor de leerlingen. De leerstof wordt verder uitgebreid. De herhaling zorgt voor herkenning en dit geeft een gevoel van veiligheid.	zingen
Ontw Ond:	Instructie tempo en kanalen; voor de leerling moet het duidelijk zijn wat de bedoeling is van het onderdeel, het speelstuk. Materieel niveau; werken met instrumenten. Reflectie; vaste plaats in de les: afsluiting. Kan ook tijdens de opdracht, zingen en spelen.				

les	domein	lesinhoud	activiteiten	muziek-didactische pedagogische onderbouwing	CED doelen
5	spelen	opstart opwarmer spelen, generale afsluiting	Kennis ophalen, wat waren de afspraken. De II maken een muzikale opdracht, die los staat van het speelstuk. Het speelstuk wordt als generale geoefend. Extra aandacht voor de start en einde van het stuk. Les evaluatie nieuwe afspraken maken volgende les.	Op dit moment is het speelstuk bijna klaar. De leerlingen gaan voor de laatste keer oefenen met het idee dat het de generale is.	(ritmisch) muziek maken op instrumenten
Ontw Ond:	Gevarieerde oefening: de opwarming zorgt ervoor dat er geen routine komt. Materieel niveau; werken met instrumenten. Reflectie; vaste plaats in de les: afsluiting. Kan ook tijdens de opdracht, zingen en spelen.				
6	spelen	opstart opnemen spelen afsluiting	Punten van aandacht: vandaag opnemen. Het speelstuk wordt geoefend en daarna opgenomen. Er wordt gezamenlijk terug geluisterd en geëvalueerd. Vooruitblikken op volgende week.	Het eindresultaat zorgt ervoor dat de leerlingen trots op zichzelf zijn. Er is een afsluiting van een onderdeel. Bij het terugluisteren geven de II elkaar tips en tops. Dit kan telkens op een andere manier.	
Ontw Ond:	Materieel niveau; werken met instrumenten. Reflectie: (kritisch) terugluisteren naar het speelstuk is reflecteren. Het is een leerpunt voor de leerlingen.				
7	ontwerpen	opstart ontwerp opdracht afsluiting	Uitleg ontwerp opdracht. Brainstorm aan de slag met de opdracht klassikaal of in groepjes. Eindigen met een muzikaal spel of opdracht.	Bij deze opdracht kunnen leerlingen vaardigheden die ze hebben geoefend gebruiken. Er wordt gewerkt naar een eindproduct. Dit een oefening voor de laatste periode, het project. De leerlingen zijn actief betrokken bij de invulling van de opdracht.	
Ontw Ond:	Materieel niveau: verbaal niveau: er wordt hardop nagedacht over de invulling van de opdracht, en bij het uitvoeren. Mentale handeling: de handeling uitgevoerd terwijl erover wordt nagedacht. Dialogisch onderwijzen: de docent geeft sturing aan het ontwerp opdracht, door het gesprek met de II te voeren.				
8	ontwerpen	opstart verder met het afmaken van de ontwerp opdracht. afsluiten	Kennis ophalen, wat waren de afspraken. De II zijn actief bezig met het maken en afronden van de opdracht. Lesevaluatie nieuwe afspraken maken volgende les.	De docent leidt het geheel in goede banen door de leerlingen te wijzen op taakverdeling en planning.	
Ontw Ond:	Materieel niveau: de leerlingen mogen muziekinstrumenten gebruiken, maar ook vakoverstijgende materialen als papier om te schetsen en tekenen, kostuums om aan te kleden. Dialogisch onderwijzen: de docent geeft sturing aan het ontwerp opdracht, door het gesprek met de II te voeren. Stimulering van initiatief en creativiteit: de II mogen zelf iets bedenken en uitvoeren.				
9	presenteren: oogsten	opstart oogsten afsluiten	Doelen van de les bespreken, wat gaat er gebeuren en hoe. Tijdens deze les wordt alles gepresenteerd waar ze in de periode aan hebben gewerkt. De presentatievorm wordt samen met de leerlingen bepaald. Evaluatie van de les, (eventueel met de mentor).	Bij het presenteren van alles waar de leerlingen aan hebben gewerkt is de sfeer en veiligheid belangrijk. De docent geeft structuur en maakt een planning die voor de leerlingen duidelijk is.	muziek beleven
Ontw Ond:	Reflecteren: door het presenteren wordt op alles teruggekeken. De docent maakt aan de hand van het gemaakte werk nieuwe afspraken met de II voor in de volgende periode. Stimulering van initiatief en creativiteit: De II presenteert waar hij of zij aan heeft gewerkt.				
10	extra: vieren	De leerlingen maken een opdracht die losstaat van het thema, en de hele periode. De leerlingen krijgen steeds meer inspraak in dit moment.	Bijvoorbeeld een muziekkwis, een film / documentaire kijken enz.	De leerlingen hebben op dit moment van de periode een adempauze. Nu draait het alleen om de plezierbeleving.	
Ontw Ond:	Gevarieerde oefening: door iets totaal anders te doen wordt de routine doorbroken. Dialogisch onderwijzen: de leerling heeft inspraak in wat er tijdens deze les gebeurt.				

Leerlijn project

les	domein	lesinhoud	activiteiten	muziekdidactisch, pedagogisch onderbouwing	(CED) doelen
1	ontwerpen	Verkenning van mogelijkheden. Alle leerlingen mogen een idee aandragen.	-	De leerlingen hebben 3 periodes aan muzikale vaardigheden gewerkt. Alle domeinen zijn aan bod gekomen. In alle opdrachten komen de muzikale componenten voor. De componenten zijn in elke periode de uitgangspunten geweest. Tijdens deze periode worden de ontwikkelde vaardigheden gebruikt tijdens het werken aan het project.	De CED doelen die passen bij de activiteiten wordt individueel bekeken.
2	ontwerpen presenteren	brainstorm	-		
3	planning	Het idee is nu duidelijk. Er wordt een tijdspad gemaakt met een taakverdeling	-		
4	ontwerpen, musiceren, zingen, luisteren	werken aan project	-	De leerlingen krijgen de kans om een product te maken dat bij hun niveau past. Als het product klaar is denken de leerlingen mee na over hoe te presenteren en aan wie. De veiligheid, het gevoel van de leerling staat hierbij centraal. Wel wordt ernaar gestreefd dat de leerlingen groeien in het presenteren gedurende de jaren dat de leerlingen in deze afdeling zitten.	Het streven is dat een leerling aan minimaal 1 doel voldoet binnen deze periode.
5	ontwerpen, musiceren, zingen, luisteren	werken aan project	-		
6	ontwerpen, musiceren, zingen, luisteren	werken aan project	-		
7	ontwerpen, musiceren, zingen, luisteren	werken aan project richting afronding	-		
8	presenteren	opnemen, product is klaar	-		
9	ontwerpen	werken aan presentatie, uitnodigingen, pr	-		
10	presenteren	presentatie en reflectie	-		
Ontw. Ond.	Motivering van de leertaak: de leerlingen weten wat de bedoeling is van het project. Dialogisch onderwijs: het project wordt vormgegeven in samenspraak tussen docent en leerling. De docent stuurt en stelt bij. Deelstappen in het onderwijs: de docent waakt voor chaos. Hij maakt een duidelijk stappenplan voor de leerlingen. Niveau van handelen: concreet materiaal: de leerlingen werken meteen aan de opdrachten, ideeën. Verbaal niveau: bij het uitvoeren van de ideeën wordt verbale instructie gegeven. Mentale handeling: bij het uitproberen van ideeën wordt een voorstelling gemaakt. Instructietempo en -kanalen: het moet voor de leerlingen duidelijk zijn wat er van hun wordt verwacht en wat ze moeten doen. Reflectie: tijdens het uitproberen en oefenen van de ideeën wordt er constant gekeken of iets wel of niet goed werkt. Op het eind wordt gepresenteerd. Daarna gereflecteerd. Gevarieerde oefening: periode 4 is anders ingericht dan de voorgaande periodes. Wel is er samenhang tussen de ontwerp opdrachten in periode 1 - 3. Stimulering van initiatief en creativiteit: de leerlingen krijgen de kans om mee te denken en het project mede vorm te geven. Begeleiding van de leerling motivatie: de leerlingen worden aangesproken op eigen verantwoordelijkheid en zelfsturing. Het pedagogisch klimaat: Bij het project is de omgang tussen docent en leerling heel direct. De docent waakt voor onduidelijkheid en geeft sturing. De leerling mag inbreng geven.				

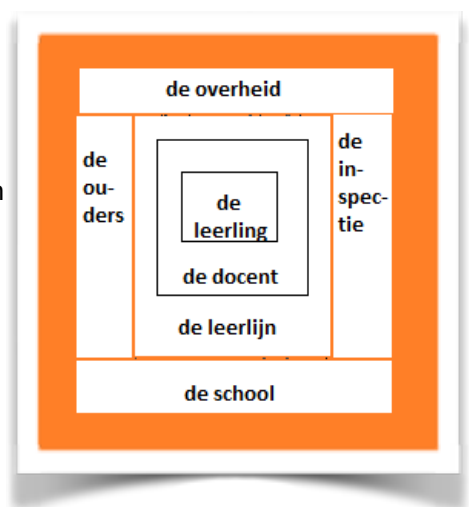
Conclusie

Tijdens dit onderzoek heeft de **leerling** centraal gestaan. Bij de vraag: „Hoe ziet een leerlijn muziek eruit voor leerlingen uit het praktijk onderwijs van het VSO van De Berkenschutse, waarbij rekening wordt gehouden met de eisen vanuit de overheid en die aansluit op het niveau van de leerlingen en hun beleving?” is telkens rekening gehouden met wat bij de leerlingen past. Bij deze zoektocht is er literatuur geraadpleegd en zijn er veel gesprekken en interviews gehouden met mensen die met deze leerlingen te maken hebben op divers professioneel gebied. Ook tijdens de muzieklessen hebben gesprekken plaatsgevonden en is er openlijk met de leerlingen gecommuniceerd over het onderzoek.

Deze informatie is het startpunt geweest voor de vertaalslag naar de onderbouwing van de leerlijn. Vaak wordt muziekles gegeven volgens een bepaald plan of idee, en speelt de **docent** in op de actualiteiten. Uiteindelijk wordt er met mensen gewerkt, en de mens is een dynamisch fenomeen. Er kunnen altijd veranderingen aangebracht worden om toch een goede les te verzorgen. In feite wordt er in het huidige muziekonderwijs al aan een heleboel onderdelen die in de uiteindelijke leerlijn staan vermeld voldaan.

Echter, nu is er door het onderzoek sprake van een onderbouwing van bepaalde keuzes die worden gemaakt met betrekking tot de aangeboden leerstof en de manier van lesgeven. Er is telkens gebruik gemaakt van 3 invalshoeken: de **muziek-didactiek**, de **pedagogische** aanpak en de **eisen van de overheid**. Elk moment in het jaar, de periode en de les zelf wordt beschreven vanuit deze 3 invalshoeken. Er wordt een gedegen muziekles gegeven, want alle **domeinen** zijn beschreven in de leerlijn. De muzikale componenten worden gebruikt tijdens de opdrachten en staan centraal in een periode. De pedagogische aanpak die staat beschreven zorgt ervoor dat er een goed pedagogisch klimaat heerst tijdens de lessen. Het is belangrijk dat de docent zich bewust is van de pedagogische onderbouwing, zodat alle leerlingen zich aangesproken en veilig voelen in de les.

De **borging** van de resultaten van de leerlingen is structureel verwerkt in de leerlijn, zodat ook de **mentor** kan zien hoe een leerling scoort bij de muziekles. Dit vormt de basis van de rapportage aan de **ouders**. En wanneer de **inspectie** langskomt kan deze vaststellen dat er bij de muziekles op een onderbouwde manier aan de kerndoelen (de eisen van de **overheid**) wordt gewerkt.

De leerlijn kan worden beschouwd als een **sjabloon** die op elk leerjaar past en zowel bij de C als de D leerroute. De opbouw blijft hetzelfde, alleen de onderwerpen veranderen. De structuur is dan voor alle klassen hetzelfde, en voor de docent betekent dit eenheid in het aanbieden van de leerstof.

De termen die bij de leerlijn centraal staan zijn:

Succeservaring, plezierbeleving, veiligheid en structuur & herhaling.

Gedurende het onderzoek is duidelijk geworden dat de CD leerlingen een kwetsbare groep is vanwege hun verstandelijke beperking en het hebben van een ziekte. Een uur muziekles in de week is een moment van ontspanning, waarin creativiteit wordt aangesproken en een moment van expressie. In de leerlijn die nu is opgesteld is geprobeerd om een balans te vinden tussen verplichtingen en plezierbeleving. Tijdens de lessen is het belangrijk dat de leerlingen veiligheid ervaren door een duidelijke structuur te bieden. De herhaling in de lessen zorgt voor herkenning en de leerlingen hebben het gevoel dat ze iets beheersen.

Is de leerlijn dan nu volledig en is er niks vergeten of over het hoofd gezien? Het antwoord hierop is nee. Als volgend jaar de leerlijn van start gaat zal blijken welke onvolkomenheden er bijgesteld moeten worden. De toekomst zal dat uitwijzen.

Bibliografie

Literatuur

Bil, M. de & Bil, P. de (2010). *Praktijkgerichte ontwikkelingspsychologie: Van wieg tot hangplek: de ontwikkeling van 0 - tot 18-jarigen* (2e druk). Soest: Uitgeverij Nelissen.

Bruyckere, P. de & Hulsof, C. (2013). *Jongens zijn slimmer dan meisjes: En andere mythes over leren en onderwijs* (2e druk). Leuven: LannooCampus & Culemborg: Van Duuren Psychologie.

Endt, M. van (1995). *Medische kennis voor hulpverleners*. Bussum: Coutinho.

Geerts, W. & Kralingen, R. van (2012). *Handboek voor leraren*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Grunwald, D. (1992). *De muziek van de Speler: De kunst van lesgeven en optreden. Toon, expressie en psychologie* (2e druk). Haarlem: De Toorts.

Kallenberg, A. J., Koster, B., Onstenk, J., & Scheepsmma, W. (2011). *Ontwikkeling door onderzoek: een handreiking voor leraren* (2e druk ed.). Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.

Lagerwerf, B. & Korthagen, F. (2009). *Een leraar van klasse: Een goede docent worden en blijven* (3e druk). Barneveld: Uitgeverij Nelissen.

Lemov, D. (2013). *Teach like a Champion: 49 technieken om leerlingen te laten excelleren* (5e druk). Rotterdam: CED groep.

Lieshout, T. van (2009). Pedagogische adviezen voor speciale kinderen: *Een praktisch handboek voor professionele opvoeders, begeleiders en leerkrachten* (2e druk). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Parreren, C.F. van (1999). *Ontwikkend onderwijs* (14e druk). Leuven: Uitgeverij Acco.

Sacks, O. (2007). *Musicofilia: Verhalen over muziek en het brein* (4e druk). Amsterdam: Meulenhoff.

Smidts, D. & Huizinga, M. (2011). *Gedrag in uitvoering: Over executieve functies bij kinderen en pubers*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwzijds.

Verloop, N. & Lowijck, J. (red.) (2009). *Onderwijskunde*. Houten: Noordhoff Uitgevers.

Websites:

De Berkenschutse, een school voor (voortgezet) Speciaal Onderwijs te Heeze. Geraadpleegd op 4-4-2014
www.berkenschutse.nl

De 12 grondbeginselen van Parreren . Geraadpleegd op 27-5-2014
<http://koll.wikispaces.com/De+12+onderwijsbeginselen+Van+Parreren>

Epilepsie Vereniging Nederland. Geraadpleegd op 28-4-2014
<http://www.epilepsievereniging.nl/epilepsieplus/dagelijks-leven/school/>

Expertise Centrum Speciaal Onderwijs (ECISO), uitleg Cluster 3. Geraadpleegd op 29-5-2014
<http://www.ecso.nl/read/cluster-3>

Jansen, Springvloed, van Amerongen & Snelders leerstrategen VOF, (c) 2010. Geraadpleegd op 15-4-2014
<http://leerpsychologen.wikispaces.com/welke+ideeën+hadden+ze>

Movisie: Kennis en aanpak van sociale werkstukken, Geraadpleegd op 1-6-2014
<http://www.movisie.nl/artikel/arbeidsmatige-dagbesteding-werkt-echt>

Nationaal Expertiseentrum Leerplanontwikkeling. Geraadpleegd op 20-5-2014
<http://www.slo.nl/speciaal/vso/>

Wikispace over Cognitivism. Geraadpleegd op 27-5-2014
<http://cognitivism.wikispaces.com/Van+Parreren>

Wikispace over C.van Parreren. Geraadpleegd op 30-5-2014
<http://jim-lovc14.wikispaces.com/Carel+Frederik+van+Parreren>

Vereniging Landelijk Werkverband Praktijkonderwijs. Geraadpleegd op 1-6-2014
<http://www.praktijkonderwijs.nl/wat-is-praktijkonderwijs/item/73-het-is-belangrijk-dat-leerlingen-succes-ervaren>

artikelen:

Juliette Reuser, Afstudeerscriptie: 'Het spectrum aan talenten van leerlingen verbreden binnen de muziekles', mei 2013

Rita Blom, handboek opleiding docent muziek deeltijd, 2012-2013

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 2009: 'Vertrouwen in de school, over de uitval van 'overbelaste' jongeren'. Geraadpleegd op 29-5-2014
http://www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDF-Rapporten/Vertrouwen_in_de_school.pdf

Muziek telt!: over muzikale educatie in het basisonderwijs. Geraadpleegd op 29-5-2014
http://www.cultuurparticipatie.nl/reports/muziek_telt!_over_muzikale_educatie_in_het_basisonderwijs.pdf

Bijlagen

1. Intergratief beeld van een leerling
2. Interview
 - 2a Geert Thoonen
 - 2b Cynthia Defournay
 - 2c Pien de Haan
3. Voorbeeld van een weekrooster
4. Leerlijn CED kunstzinnige oriëntatie en creatieve expressie; muziek
5. Enquete leerlingen
6. Periode voorblad voor leerlingen
7. Overzicht scores doelen voor docent per leerling
8. Overzicht scores doelen voor docent per klas

Bijlage 1

Integratief beeld van een leerling in de C leerroute.

L. is bekend met multifocale epilepsie zich uitend in complex partiële aanvalletjes met bewustzijnsverlaging. Er is sprake van zeer therapieresistente epilepsie waarvoor polytherapie.

De aanvalsfrequentie varieert van weken aanvalsvrij tot 2 per week, met name 's ochtends. In spannende maanden zoals december is er een hogere aanvalsfrequentie en tevens clusters aanvalletjes. Spanningen en stress verhogen de kans op een aanval.

De afgelopen jaren heeft ze regelmatig aanvallen gehad (vooral in de periode november, december). Aanvalsbeschrijvingen: wit wegtrekken, bewustzijnsverlaging, naast boterham grijpen, smakken, kokhalzen.

De neuroloog probeert met anti-epileptica de aanvallen zoveel mogelijk op te vangen.

L. heeft medicatie voor haar epilepsie., slaapproblemen en angsten.

L. is in augustus 2004 gestart in een kleutergroep op de Berkenschutse. Lieke is een meisje met een laag cognitief niveau en informatieverwerkingsproblemen.

L. volgt momenteel onderwijs op het VSO, afdeling C. Lieke is enthousiast voor school en is gemotiveerd om te leren. Ze heeft baat bij een duidelijke en gestructureerde leeromgeving. Op het gebied van het executief functioneren is sprake van problemen; Lieke is verhoogd afleidbaar, heeft een wisselende aandacht, korte concentratie en veel moeite met plannen en organiseren. Tevens is er sprake van integratieproblemen. L. kan star en rechtlijnig zijn in haar denken. L. heeft afhankelijk van haar epilepsie periodes van meer verminderde alertheid en ernstigere concentratieproblemen en vertraagde informatieverwerking. Ze moet een voorspelbaar vast dagritme hebben en een eenduidige manier van werk aanpakken. De duidelijke regels en regelmaat hebben een gunstige invloed op het leren van L. Ze heeft veel herhaling nodig. Hierbij is het belangrijk om haar de instructie terug te laten verwoorden om te zien of ze deze heeft begrepen en weet wat er van haar verwacht wordt. Opdrachten moeten kort en duidelijk zijn en tussentijds herhaald. Leerstof wordt planmatig en stapsgewijs aangeboden.

Om de aandacht en luisterhouding van L. vast te houden moet je haar goed observeren en daar waar het nodig is bijsturen. Ook bij het zelfstandig werken heeft ze controle en aansturing nodig. Ze kan zich verliezen in haar eigen denkpatroon en staat dan niet of minder open voor de leerstof. Bij het klassikaal aanbieden van leerstof geeft dit problemen.

Voor wat betreft het rekenen, lezen en spelling heeft ze in de afgelopen jaren stapsgewijze ontwikkelingen laten zien. Het begrijpend lezen kost haar veel aandacht en moeite.

L. is een meisje met een licht verstandelijke beperking (okt. '09 WISC-III: TIQ: 64, VIQ: 69; PIQ: 64) (A. Jacobs, gz psycholoog, oktober 2009, de Berkenschutse). Vanuit psychologisch onderzoek komt naar voren dat Lieke gediagnosticeerd is met een Pervasieve Ontwikkelingsstoornis (PDD NOS) (A. Jacobs, gz psycholoog, december 2009, de Berkenschutse). Ze is interferentiegevoelig, snel afgeleid door zowel interne als externe prikkels. De aanvalletjes die ze in de klas krijgt hebben natuurlijk direct en indirect effect op haar informatieverwerking. Haar mentale flexibiliteit is beperkt. L. heeft moeite met het schakelen. In het verleden heeft medicatiegebruik geleid tot ernstige verminderde staat van mentaal functioneren. Momenteel is dat beduidend minder maar nog steeds in beperkte mate het geval. De epilepsie speelt een rol in haar leerbaarheid, informatieverwerkingsproblemen en mogelijk ook de frustratietolerantie.

L. volgt het leerstofaanbod volgens het groepsplan. Ze volgt in grote lijnen het programma van de huidige groep, dat is afgestemd op kinderen met informatieverwerkingsproblemen. Verbale informatie wordt herhaald en waar nodig individueel aangeboden. Er wordt gewerkt met visuele ondersteuning. Herhaald oefenen is nodig om informatie te automatiseren. Ten aanzien van de pragmatiek van de taal valt op dat L. moeite heeft om rekening te houden met de voorkennis van de luisteraar. Daarnaast heeft ze moeite met het onderscheiden van hoofd- en bijzaken en snel tot de kern te komen. L. is vooral gemotiveerd voor de praktische vakken. Rekenen vindt ze ook leuk.

Bij de start op de Berkenschutse in 2004 had ze een duidelijke taalontwikkelingsachterstand. Ze heeft lange tijd gedurende verschillende perioden individueel logopedie gehad om het taalbegrip en de taalexpressie te verbeteren. In het schooljaar '10-'11 is logopedie afgerond. De taalontwikkeling past bij de algehele ontwikkeling van L.. De

zinsvorming en haar woordenschat blijft echter nog achter. Haar woordenschat komt uit op een niveau van groep 3/4. Het is wel belangrijk dat de taalontwikkeling van Lieke in de toekomst gevolgd wordt.

In het verleden heeft L. een groepsprogramma ergotherapie gevolgd ter stimulering van de fijnmotorische ontwikkeling: tweehandig/ symmetrisch handelen, van grof naar fijn handelen werken. Hierin heeft ze een duidelijke groei laten zien.

L. heeft moeite met het aangaan en onderhouden van sociale contacten met leeftijdgenoten. Ze is sociaal onhandig en heeft afstemmingsproblemen. Dit hangt samen met de frontale neurologische problematiek en de Pervasieve Ontwikkelingsstoornis NAO. Op sociaal gebied is het belangrijk voor haar om te leren samen te werken en uitleg te krijgen/geven in (complexe) sociale contexten. Er wordt gewerkt met het ABC-model; wat ging er aan het gedrag vooraf, wat voor gedrag volgt daarop, wat is vervolgens de consequentie. In 2008 is speltherapie ingezet (buiten de Berkenschutse) om L. flexibeler te maken in haar spel en medespelers. Voor de therapie had Lieke moeite om op juiste wijze contact te maken met leeftijdsgenoten. Hierdoor is ze gegroeid in haar vertrouwen naar anderen toe en in haar zelfvertrouwen. L. kan nu plezier beleven aan contact en spel. In het schooljaar '09-10 heeft ze een TOM-training gevolgd. Momenteel heeft ze psychologische begeleiding op Kempenhaeghe.

Neurofeedbacktraining (buiten de Berkenschutse) is in het verleden (start najaar '07) ingezet op verzoek van ouders om haar aandacht en concentratie te verbeteren.

Bijlage 2a

Interview Geert Thoonen, psycholoog

1. **Hoe zou jij de leerlingen van de CD stroom omschrijven?**

Natuurlijk werk ik niet zelf op deze afdeling en laat ik me leiden door mijn klinische ervaring rond epilepsie en ontwikkeling. We hebben te maken met jongeren in hun puberteit die in meer of mindere mate de gevolgen van een neurologische problematiek (epilepsie) meedragen. Vaak zijn de gevolgen subtiel en niet zichtbaar in het leren en/of gedrag. Dit heeft ook te maken met de debuutleeftijd van de epilepsie en hoe de leerling en omgeving daarop hebben kunnen inspelen. Door de plasticiteit van het brein zijn er vaak compensatoire vaardigheden ontwikkeld. Dit zijn veelal vaardigheden die minder efficiënt zijn om alledaagse gebeurtenissen en vraagstellingen op te pakken en op te lossen. Leerlingen met wat betere intellectuele capaciteiten zullen betere compensatoire vaardigheden hebben kunnen leren maar voor leerlingen met zwakkere begaafdheden is dat beduidend minder. Zij zullen dan ook gemakkelijker emotioneel belast worden door faalervaringen en gedragsmatig eerder opvallen. Dit betekent wel dat de leerbehoeften van leerlingen met epilepsie zeer divers kunnen zijn.

2. **Wat kunnen de gevolgen van epilepsie op kinderen, in dit geval kinderen in de puberteit, zijn op leergebied (cognitief)**

Wat het meeste opvalt bij leerlingen met epilepsie in de puberteit zijn de beperkingen in de hogere cognitieve functies. Denk hierbij vooral aan executieve functies als impulscontrole, flexibiliteit, emotieregulatie, planningsvaardigheid en werkgeheugen. Vaak zien we op deze functies grote achterstanden waardoor ze in het onderwijs gemakkelijk kunnen worden overvraagd. Vooral op het terrein van autonomie, zelfstandigheid en samenwerking met anderen. Vaak blijven de creatieve mogelijkheden van deze leerlingen onbenut. Hun associatieve vermogen is vaak erg goed wat hen wel parten speelt bij regelgeleide leeractiviteiten. In een muziekles is dit vermogen echter zeer goed in te zetten.

3. **Wat betekent dit voor het aanbieden van leerstof?**

Voor het aanbieden van de leerstof betekent dit dat de leercondities afgestemd moeten zijn aan de behoeften. Dus op momenten van verwerking van lesstof weinig storende prikkels (verlagen van impulsgevoeligheid), duidelijke regels en niet teveel lesstof in een keer. De diepteconcentratie is maar zeer beperkt. Eigenlijk maximaal 15 minuten! De instructiegevoeligheid is vaak beperkt door een beperkt werkgeheugen en geringere flexibiliteit waarbij het directe instructiemodel van bijzonder nut kan zijn. Ook het aan- en bijsturen van het denken en handelen via resultaat- en inspanningsgerichte feedback is van essentieel belang.

4. **Soms ben ik bang voor verveling als iets vaak geoefend moet worden in de muziekles. Heb jij daar tips voor?**

In essentie is jouw angst voor verveling de belangrijkste graadmeter voor een gevoel van verveling dat bij de leerlingen kan ontstaan. Zij zijn namelijk erg afhankelijk van jou als model en zijn vaak erg gericht op subtiel signalen die jij uitzendt. Enthousiasme en passie zijn de belangrijke kernkwaliteiten van een goede docenten en bepalen voor het grootste gedeelte de leerwinsten van leerlingen. Ook voor leerlingen met epilepsie. Overheerst bij jou het gevoel van verveling breng dan kleine variaties aan in de muzieklessen, zodat de leerlingen in hun naaste zone van ontwikkeling kunnen functioneren en hun vaardigheden kunnen uitbreiden. En dat ook zelf als zodanig blijven ervaren/voelen.

5. **Als een leerling een epileptische aanval heeft heeft dit dan gevolgen voor de leerprestaties?**

Daarover zijn de wetenschappers het niet eens. Wel bij een hoge frequentie van aanvallen zullen de leerprestaties gaan stagneren of zelfs kelderen. Dit zijn dan de directe gevolgen van aanvallen omdat er voortdurend gaten worden geslagen in het informatieverwerkingsproces. Veelal zijn de indirecte effecten veel belangrijker. Dat houdt in wat doet het met jezelf dat je niet op je eigen lichaam kunt vertrouwen, niet altijd je kennis/vaardigheden kunt inzetten en ook sociaal niet altijd kunt voldoen. Dit gemis aan zelfcontrole doet veel met je persoonlijkheid en vertrouwen in eigen kunnen. Dit zal vaak de meeste impact op de leerprestaties hebben. In de directe gevolgen van de epilepsie kun je als docent weinig doen maar in de indirecte gevolgen juist heel erg veel. Het bieden van een veilige leeromgeving, onvoorwaardelijk vertrouwen in de leerling blijven stellen, hem/haar geleidelijk aan meer zelfverantwoordelijkheid geven, coaching in het omgaan met de emoties en gevoelens zijn een aantal topics waarop je als leerkracht een rol kunt hebben. Muziek is natuurlijk bij uitstek geschikt om even los te

komen van de vaak negatief geladen zaken, kan positief bijdragen aan een positief zelfbeeld omdat de link van muziek en emoties erg sterk is (ook in het brein).

6. **Heeft de inname van medicijnen gevolgen voor de leerprestaties?**

Ook hierover is nog veel debat gaande. De gevolgen van hetzelfde medicijn bij verschillende leerlingen kunnen zeer divers zijn. Wel zien wij in de praktijk een vertraagde informatieverwerking zowel op fysiek als mentaal gebied. Daarop zou wellicht bij muzieklessen kunnen worden ingespeeld door de complexiteit qua teksten, tempo etc niet te groot te maken. Ook het veelvuldig herhalen kan hieraan een positieve bijdrage leveren.

7. **Wat kunnen de gevolgen zijn van epilepsie op emotioneel gebied?**

Deze gevolgen heb ik bovenstaande reacties al voldoende aangegeven, lijkt me.

8. **Denk je dat er vormen van muziekles zijn die kunnen inspelen op acceptatie van het hebben van epilepsie die binnen het onderwijs die De Berkenschutse biedt, zonder meteen te therapeutisch bezig te zijn?**

Het aansluiten bij de belevingswereld van de leerlingen lijkt me het allerbelangrijkste. In muziek zijn vele emoties besloten (positieve en negatieve). Het zoeken naar de interesses van leerlingen op muzikaal gebied maakt het mogelijk de positieve gevoelens weer actueel te maken en deze te gebruiken bij nieuwe les/muziekstof.

9. **Bij muziekles wordt een groot beroep gedaan op sociaal en emotioneel gebied, zoals het samenwerken en jezelf presenteren. Zie je daar een meerwaarde in voor juist kinderen met epilepsie en zo ja, wat is dan die meerwaarde, kun je die omschrijven?**

Zodra leerlingen zich veilig voelen tijdens een muziekles omdat er wordt aangesloten bij positieve gevoelens en hun sterkere associatieve denkvermogens ligt er een goede voedingsbodem voor het werken aan de sociale vaardigheden.

10. **Hoe belangrijk is het hebben van een succeservaring voor deze leerlingen?**

Voor de meeste leerlingen met epilepsie is dat het allerbelangrijkste maar daarvoor hebben zij wel vaak anderen nodig. Anderen (zoals docenten) die zij vertrouwen en die hen voortdurend de juiste feedback geven. Feedback die niet gericht is op wat ze nog niet kunnen maar wat ze wel kunnen. Dat kunnen prestaties zijn maar ook inzet, opstelling, samenwerken, enthousiasme etc.

11. **Kan de muziekles ook net iets teveel vragen aan deze leerlingen, dat het een te grote confrontatie is voor iets dat ze net niet goed kunnen?**

Ik heb in het voorafgaande al laten doorschemeren dat het aansluiten bij de zone van naaste ontwikkeling van groot belang is. Overvraging zal snel kunnen leiden tot het prikkelen van de negatieve gevoelens. Sensitief blijven op de reacties van leerlingen (soms subtiel) die duiden op overvraging blijft cruciaal voor elke docent.

Bijlage 2b

Interview Cynthia Defourny, psycholoog

1. Hoe zou jij de leerlingen van de CD stroom omschrijven?

Sociaal emotioneel zijn ze vaak jong, maar hun lichaamsontwikkeling en interesses voor muziek enz zitten vaak wel in de puberteit. En dat maakt het complex bij deze leerlingen. Kalenderleeftijd, lichaamsontwikkeling, puberteitsgevoelens is leeftijds-adequaat. De dingen die ze meekrijgen over films, muziek, willen shoppen willen ze net zo graag als alle andere jongeren. Alleen ze zijn verstandelijk beperkter sociaal emotioneel lager en snel overschat. Iedere leerling heeft wel zijn eigen kwaliteiten en daar moet je naar kijken. Dat je niet alleen maar zit op wat je niet kan. Waar zitten de ontwikkelingsmogelijkheden. Bij de muziekles zie je de interesses in wat andere jongeren leuk vinden. Maar vervolgens kunnen ze niet alles. De motoriek is vaak ook beperkter. De fijne motoriek is vaak tempo is lager, de verwerken informatie trager. Het doen van 2 dingen tegelijk luisteren en spelen is moeilijker. Ze hebben ook visuele ondersteuning nodig, niet alles komt goed binnen. Waarschijnlijk is het spelen op verschillende instrumenten lastig voor deze leerlingen. Het schakelen is moeilijk voor hun. Tegelijk hebben ze ook uitdaging nodig, ze willen er ook graag bijhoren.

2. Wat kunnen de gevolgen van epilepsie op kinderen, in dit geval kinderen in de puberteit, zijn op leergebied (cognitief)

Concentratieproblemen, traag in denken en handelen, informatieverwerkingen problemen, absences missen ze een hap uit de tijd, stuk afwezig. Sommige kinderen gaan op cognitief gebied achteruit, hersenen beschadigen bij aanvallen, soms op taalgebied. De bijwerkingen van medicatie. Medicijnen kunnen bijwerkingen hebben: gedragsproblemen, hyperactief maar ook het voorgaande. Geheugen is ook vaak een probleem.

3. Wat betekent dit voor het aanbieden van leerstof?

Veel herhaling het liefst visualiseren. Bijvoor absence, dan kan hij het weer oppakken. Opdrachten in kleine stukjes aanbieden en veel voordoen en nadoen. Eerst moeten ze zien hoe het moet en daarna zelf nadoen. Leerlingen hebben veel leerachterstanden wat je niet zou verwachten op grond van hun IQ.

4. Soms ben ik bang voor verveling als iets vaak geoefend moet worden in de muziekles. Heb jij daar tips voor? Of is herhaling dan toch heel fijn voor de leerlingen?

Uit oogpunt van de epilepsie, en verstandelijke beperking is herhaling goed en leerlingen voelen zich veilig bij herhaling. Dan kennen ze het ook goed en voelen ze zich goed. Als er genoeg uitdaging is dan is het geen probleem. Het kan zijn dat een leerling minder affiniteit heeft met muziek. Dan ligt het niet aan de leerstof, maar heeft de leerling er moeite mee wegens gebrek aan affiniteit. De leerlingen hebben niet het cognitief begrip dat als iets saai is en hij dan toch doorzet dat het wel lukt. Want dat is het leermoment. Dan zou er in de les een afwisseling moeten zitten of een stuk beloning dat ze mogen doen als ze wel doorzetten. De leerlingen hebben duidelijkheid nodig in wat ze de les gaan doen en wanneer is de les afgerond. Het zou fijn zijn als het ergens in het lokaal hangt.

7. Wat kunnen de gevolgen zijn van epilepsie op emotioneel gebied?

Kinderen met epilepsie zijn gevoelig voor internaliserende problematiek, zoals depressie, sombere stemming, angst. Dat komt omdat epilepsie onvoorspelbare ziekte is. Elk moment kunnen ze een aanval krijgen. Er zijn hier veel leerlingen die wat teruggetrokken zijn die niet op een reguliere school zouden moeten zitten. De verstandelijke handicap speelt een rol, maar ook de epilepsie maar ook de hele geschiedenis die ze met zich meedragen. Het zijn leerlingen die veel behoefte hebben aan complimentjes, dat ze een keer iets doen waar ze goed in zijn, een succeservaring. Bij muziek kan dat goed op korte termijn.

8. Denk je dat er vormen van muziekles zijn die kunnen inspelen op acceptatie van het hebben van epilepsie die binnen het onderwijs die De Berkenschutse biedt, zonder meteen te therapeutisch bezig te zijn?

Bij een theorieles lopen deze kinderen vaak tegen hun problemen aan zoals geheugen, concentratie, het missen van stof. Bij een vak als muziek waar ze plezier in hebben en merken dat ze iets kunnen en met anderen iets kunnen maken, dat je dan al bezig bent met een positieve zelfbeeld. En dat helpt bij de acceptatie.

9. **Bij muziekles wordt een groot beroep gedaan op sociaal en emotioneel gebied, zoals het samenwerken en jezelf presenteren. Zie je daar een meerwaarde in voor juist kinderen met epilepsie en zo ja, wat is dan die meerwaarde, kun je die omschrijven?**

Als de leerlingen bij de muziekles iets uit de maatschappij meekrijgen is dat ook goed voor het zelfbeeld. Dat sluit ook aan bij hun beleving. In de maatschappij mogen al bij heel veel dingen niet meedoen zoals het halen van een rijbewijs, alleen zwemmen zonder toezicht, niet zelf op de fiets naar het dorp om boodschappen te doen, alleen shoppen. Ook stappen en alcohol drinken is soms niet te doen voor deze leerlingen. Maar met muziek kunnen ze wel die verbinding maken met de maatschappij. Net als bij de gymles. Richtten op de mogelijkheden. Op sociaal gebied zijn ze veel buitengesloten, soms zijn hebben ze een pestverleden, emotioneel zijn ze jong...K. is soc em heel jong, bijv 7/8 jaar. Ze wil wel alle dingen van nu. Dus de grenzen moeten gesteld worden die passen bij kinderen van die leeftijd. Maar wel op een volwassen manier aanspreken. De manier waarop je het zegt moet passen bij haar leeftijd, maar wel in korte zinnen.

10. **Hoe belangrijk is het hebben van een succeservaring voor deze leerlingen?**

Zeker bij CD leerlingen omdat ze al zo vaak iets tegenkomen waar ze niet goed in zijn.

11. **Kan de muziekles ook net iets teveel vragen aan deze leerlingen, dat het een te grote confrontatie is voor iets dat ze net niet goed kunnen?**

Misschien voor leerlingen met autisme die gevoelig zijn voor geluid. Leerlingen die net een aanval heeft gehad kan niet zoveel prikkels verdragen. Als er in een groep zitten waar heel veel speelt en ze zitten niet lekker in hun vel, dan kan het moeilijk zijn. Dan is het samenwerken wel moeilijk. Een klas die overprikkeld binnenkomt is het moeilijk, maar kan ook juist heel leuk zijn om samen iets leuks te doen. Je moet uitkijken voor overvragen. Hangt veel af van informatie die je vooraf krijgt. De overdracht is wel belangrijk, via een schrift of zo.

Bijlage 2c

Interview met Pien de Haan, Intern Begeleider

1. **Hoe zou jij het leergedrag van de leerlingen van de CD afdeling typeren?**
Grillig, tussen kunnen en willen zit een heel groot verschil. Je moet zoeken naar een weg dat ze een succeservaring opdoen. Dat is moeilijk en ook een uitdaging voor een docent. Het leergedrag is moeilijk te beschrijven. Ze hebben een lange geschiedenis achter de rug met falen en met hun ziektebeeld. Ook in de families en gezinnen, ze zijn toch gehandicapt en dat kun je niet altijd zien.
2. **Wat voor rol heeft de muziekles in deze CD afdeling?**
Muziek is een onderdeel van de algemene ontwikkeling. Het is een bron van succeservaring en van plezierbeleving. Ze zullen waarschijnlijk nooit een toekomst krijgen in muziek, maar op het gebied van vrije tijd kan muziek een hele belangrijke rol spelen. Ze luisteren veel naar muziek.
3. **Wat vind jij belangrijk dat de leerlingen ervaren bij de muziekles?**
Voornamelijk succeservaringen. Het is lastig als je het niet kan, het moet een plezierige beleving zijn.
4. **Zie jij meerwaarde in een samenwerking tussen de kunstvakken, (en tussen de leerlijnen culturele en expressie)? Zo ja, hoe moet dit dan aangepakt worden? Nee, waarom niet?**
Jazeker. Ik zou dat graag zien. Als het zou kunnen zouden we de kunstvakken op een middag aan elkaar koppelen. Het zou ook leuk zijn als het kon worden afgesloten met een optreden.
5. **Wat vind jij van presenteren vanuit de muziekles? Alleen tijdens de les, of ook naar buiten toe, bijvoorbeeld aan andere klassen of aan de hele afdeling?**
Het zou leuk zijn. Niet alle kinderen houden van optreden, maar die zouden een andere rol kunnen spelen. Een moment om op te treden zou bijvoorbeeld een afsluiting voor een vakantie kunnen zijn. Met het roosteren zouden Marieke (drama) en jij op vrijdagmiddag een aantal uren een paar klassen kunnen koppelen aan elkaar. Maak het maar wat groter. Het moet wel te doen zijn, mensen moeten niet in de stress schieten. Het is leuk om het op te leuken met drinken, cake... In thema's werken daar ben ik een groot voorstander van.
6. **Moeten de cd leerlingen vooral praktisch bezig zijn met muziek maken, of moet je zoveel mogelijk diepgang zien te krijgen? Wat is jouw mening?**
Praktisch bezig zijn, met de handen werken. Niet noten aanleren, dat kan wel, maar dan eventueel wel aangepast.
7. **Zouden de leerlingen zich meer bezighouden moeten met muziek waar ze zelf mee bezig zijn, of meer theoretisch onderbouwd?**
Waar de leerlingen zelf mee bezig zijn is het startpunt. Het ligt ook aan wat er in de leerlijnen staat. Je moet voldoen aan de kerndoelen.
8. **Leerlijnen: 4 leerlijnen te scoren: luisteren, zingen, spelen op instrumenten, beleven. Wat vind jij de beste manier om te in te schalen? Allemaal tegelijk scoren per meetmoment, of juist apart? De AB afdeling doet per periode 2 leerlijnen.**
Dat laatste lijkt wat relaxter, maar misschien vinden ze het saai. Het moet aanspreken. Elke leerlijnen heeft ook subdoelen. Kracht van herhaling kan fijn zijn. Dit kan ik al en ik mag het nog een keer doen.
9. **Wat vind jij van projecten zoals het opnemen van een videoclip, of een lipdub? Is dit juist wel of niet geschikt voor deze type leerlingen. Hoort dit bij het vak muziek?**
Heel leuk, bijvoorbeeld 10 lessen in het jaar. Het moet voor de leerlingen duidelijk zijn wat je doel ermee is. Er is een eindproduct en dat is leuk.
10. **Werkt het werken in een thema over een periode van ongeveer 8 weken wel of niet goed bij de CD leerlingen? Is dit iets wat past binnen de visie van De Berkenschutse en wordt dit bij andere klassen ook gedaan?**
Ja, je gaat uit van een periode van 8 weken, dan kun je nog 2 lessen gebruiken om vrij in te vullen. Het moet wel op papier staan en verantwoord zijn.

Bijlage 3

Een voorbeeld van een **lesweek** (afdeling C 12/ 13 jarige leerlingen):

Lesuur:	Maandag	Dinsdag	Woensdag	Donderdag	vrijdag
1	Beweging en sport: gym	Nederlands: Nieuwsbegrip	Nederlands: nieuwsbegrip	computerlokaal	Nederlands
2	Rekenen en wiskunde: rekenen	Rekenen en wiskunde: rekenen	Vorbereiding op dagbesteding: studietaken	Rekenen en wiskunde: rekenen	Kunst en Cultuur: Muziek
3	Vorbereiding op dagbesteding: Studietaken	Beweging en sport: Gym	Mens, Natuur en Techniek : Hoeve	Mens, Natuur en Techniek: techniek	Mens, natuur en techniek: tuin
4	Mens & maatschappij: Vrije tijd	Kunst en Cultuur: Drama		Mens, Natuur en Techniek: techniek	Mens, natuur en techniek: tuin
5	Vorbereiding op dagbesteding: koken	Vorbereiding op dagbesteding: Studietaken		Vorbereiding op dagbesteding: dienstverlening	Mens, natuur en techniek: handvaardigheid
6	Vorbereiding op dagbesteding: koken	Mens en Maatschappij: wereldoriëntatie		Vorbereiding op dagbesteding: dienstverlening	Mens, natuur en techniek: handvaardigheid

Bijlage 4

Leerlijn: Culturele oriëntatie en creatieve expressie; muziek

Zingen			
<i>niveau</i>	<i>doelen</i>	<i>kritiek</i>	<i>verbetering / aanvulling</i>
9	a Zingt zonder voorbeeld liedjes van radio en tv b Zingt liedjes met meerdere coupletten mee, die moeilijk zijn qua tekst en ritme		
10	a Zingt Engelstalige liedjes bekend van radio en tv (doet de woorden qua klank na) b Zingt liedjes met meerdere coupletten uit het hoofd, die moeilijk zijn qua tekst en ritme	De overgang van ene subdoel naar de andere is groot.	Zingt liedjes met meerdere coupletten in het Nederlands uit het hoofd.
11	Neemt een voorgespeelde toon vocaal over		
12	Zingt een eenvoudige canon		
13	Blijft een eigen partij zingen met een groepje leerlingen terwijl er doorheen gezongen wordt		
14	Heeft een gevarieerd liedrepertoire	Dit wil niets zeggen over de zangkwaliteiten	Zingt zowel Nederlands als Engelstalig Voert een Nederlandstalige rap uit.
Muziek beluisteren, onderscheiden en benoemen			
9	a Benoemt of een stem hoog of laag klinkt b Benoemt welke variatie hij hoort in een muziekstukje qua sterkere en zachtere klanken c Benoemt welke variatie hij hoort in een muziekstukje qua tempo-verandering		
10	a Herkent en ordent twee instrumenten in een popgroep of orkest naar hun klank (viool als strijk-, trommel als slag-, piano als toets- en trompet als blaasinstrument) b Laat zien dat hij een driedelige maatsoort herkent (door alleen steeds de eerste tel te benadrukken door een klap) c Benoemt welke variatie hij hoort in een muziekstukje qua ritme-wisseling of maatverandering		
11	a Ordent instrumenten naar hun klank (strijk-, slag-, toets- en blaasinstrumenten onderling) b Benoemt welke variatie hij hoort in een muziekstukje qua verandering van stemmen c Benoemt welke variatie hij hoort in een muziekstukje qua instrumenten		

12	a Herkent en ordent twee instrumenten in een popgroep of orkest naar hun klank (viool als strijk-, trommel als slag-, piano als toets- en trompet als blaasinstrument) b Laat zien dat hij een driedelige maatsoort herkent (door alleen steeds de eerste tel te benadrukken door een klap) c Benoemt welke variatie hij hoort in een muziekstukje qua ritme-wisseling of maatverandering		
13	a Telt het aantal tellen in een maat bij het horen van muziek b Benoemt bij luisteren 5 Orff-instrumenten (pauk, trom, xylofoon, klokkenspel, triangel, ratel, bekken, schellenraam, tamboerijn) c Benoemt bij welke gelegenheid muziek past (feestmuziek, achtergrondmuziek)	Orff instrumenten bij 15 jarige leerlingen? Dit kan al veel eerder.	
14	a Benoemt sterke contrasten in een muziekstukje (hoog-laag, sterk- zacht, lange tonen-korte tonen, versnellen-vertragen) b Benoemt bij het luisteren naar diverse instrumenten welk instrument hij hoort (piano, fluit, trommel, trompet, viool) c Benoemt globaal de herkomst van muziek (oosters, modern, klassiek)		
(ritmisch) Muziek maken op instrumenten			
9	a Speelt een eenvoudige melodie op klankstaven zonder door zang ondersteund te worden b Speelt een begeleidingsritme met afwisseling in sterkte, tempo en ritme c Kiest bij een soort geluid een passend instrument (weet wat hij bij welk soort geluid nodig heeft, denk aan een geluiden verhaal) d Kiest passende instrumenten om dieren uit te beelden (grote trom bij beer, fluit bij vogel)	a klankstaven is beperkend. Meer variatie in instrumenten die vaker gebruikt worden heeft de voorkeur. d Dieren uitdrukken met instrumenten past niet bij belevingswereld van leerlingen	a In plaats van klankstaven keyboard, of klokkenspel, of boomwhackers. d „Kiest passende instrumenten om dieren uit te beelden (grote trom bij beer, fluit bij vogel)” —> weglaten
10	a Speelt een afgesproken begeleidingsritme op klein slagwerk, trom of tamboerijn b Speelt een paar tonen op een keyboard met hulp van kleurenmuziekschrift (kleur per toon)	Bij De Bekrenschutse wordt bij de CD leerlingen niet met keurensysteem gewerkt. Is alleen verwarrend als deze leerlijnen ook met notennamen werkt.	Speelt een paar tonen op een keyboard met hulp van notennamen.
11	Klapt eenvoudig notenschrift met zijn handen	Notenwaarde wordt niet geleerd bij de leerlingen. Wel de notennamen. Kan wel geprobeerd worden. Bijvoorbeeld kwart en achtste noten.	
12	a Voert een eenvoudig (eventueel grafisch) notenschrift uit met instrumenten b Houdt met een subgroepje een ritme vast als andere groepjes een tegenpartij spelen		

13	Speelt een eenvoudige melodische begeleiding bij zang op een melodie-instrumen		
14	Speelt een melodisch motief samen met een andere leerling		
Muziek beleven			
9			kan benoemen wat hij of zij vindt van een muziekstuk in 1 woord
10			kan benoemen wat hij of zij vindt van een muziekstuk in een paar woorden
11			kan benoemen wat hij of zij vindt van een lied in een zin
12			kan benoemen wat hij of zij vindt van een muziekstuk en houdt het bij zichzelf
13			kan in een paar woorden aangeven wat een tip zou zijn voor de groep
14			kan zeggen wat een tip zou zijn voor iemand uit de groep.

Bijlage 5

Uitslag enquête

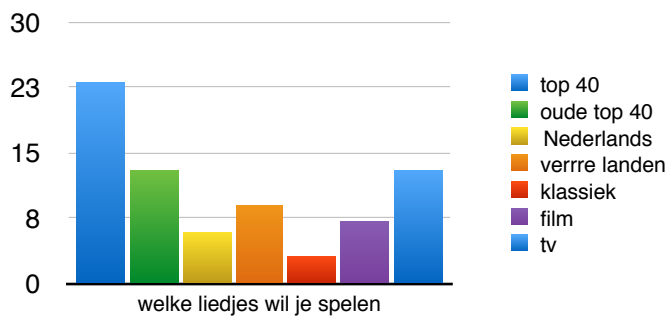
1. Wat wil je het liefst leren bij de muziekles:

- a heel goed worden op 1 instrument
b zoveel mogelijk instrumenten leren bespelen

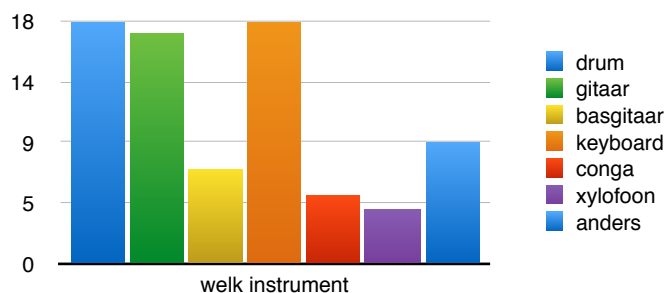
2 Welke liedjes wil je het liefste spelen? kies er 3.

- ☐ alleen die nu in de top 40 staan
☐ andere liedjes die ouder zijn uit de top 40
☐ Nederlandstalig
☐ uit andere verre landen
☐ klassieke muziek
☐ filmmuziek
☐ muziek die je veel op tv hoort

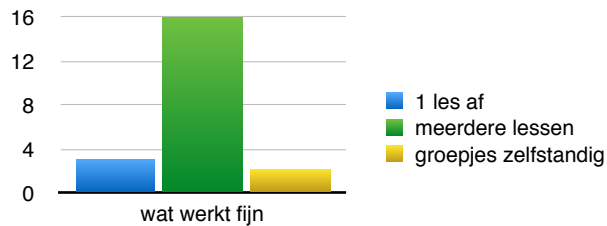
3. Welke instrumenten wil je leren spelen? Kies er 3

- ☐ drum
☐ gitaar
☐ basgitaar
☐ keyboard / piano
☐ conga's
☐ xylofoon
☐ iets anders:

4. Wat vind je fijn werken bij de muziekles:

- ☐ bij de muziekles een opdracht maken die klaar is na 1 les
☐ meerdere lessen werken aan een opdracht
☐ zelfstandig werken in groepjes

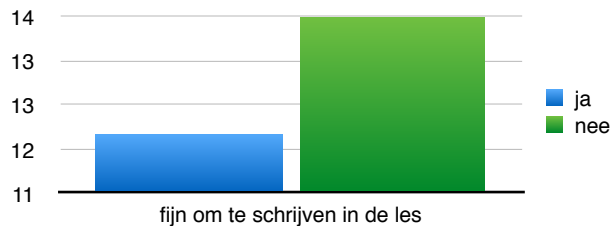
5. Vind je het leuk om bij de muziekles te werken aan een groot project, bijvoorbeeld een videoclip opnemen?

ja ☐ nee ☐

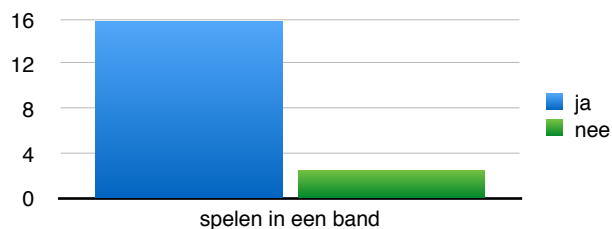
6. Vind je iets opschrijven tijdens de muziekles fijn werken? Bijvoorbeeld het invullen van luistervragen.

ja ☐ nee ☐

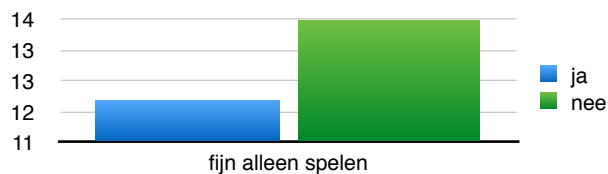
7. Vind je samenspelen op instrumenten in een bandvorm leuk?

ja ☐ nee ☐

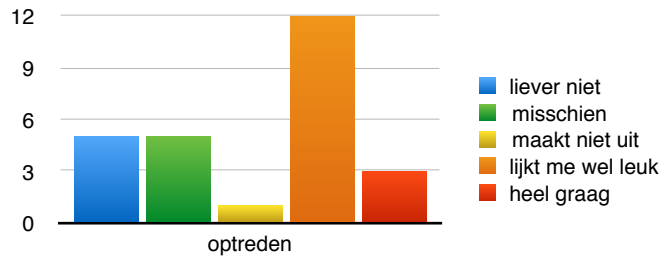
8. Zou je graag alleen willen oefenen op een instrument, bijvoorbeeld keyboard spelen of zingen?

ja ☐ nee ☐

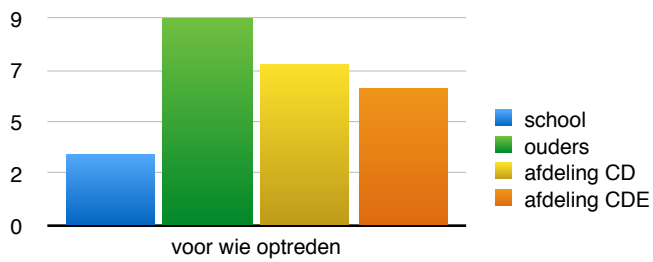
9. Hoe jou je het vinden om 2 keer per jaar op te treden?

- ☐ liever niet
- ☐ misschien
- ☐ maakt me niet uit
- ☐ lijkt me wel leuk
- ☐ heel graag

10. Voor wie wil zou je willen optreden?

- ☐ de hele school
- ☐ ouders
- ☐ afdeling CD
- ☐ afdeling CDE

Bijlage 6**voorblad leerling per periode**

periode :1	naam:
klas: 1	datum start:
leerroute: C	datum klaar:

week	inhoud	ced doelen	doel behaald
1	-opstart -luisteropdracht -spel -afsluiten		
2	-opstart -oefening -luisteropdracht -spel -afsluiten	luisteren: Benoemt welke variatie hij hoort in een muziekstukje qua sterkere en zachtere klanken	ja / nee opmerking:
3	-opstart -zingen -introductie speelstuk -afsluiten		
4	-opstart -zingen -speelstuk -afsluiten	zingen: Zingt zonder voorbeeld liedje van radio en tv	ja / nee opmerking:
5	-opstart -opwarm oefening -spelen -afsluiting	spelen Speelt een begeleidingsritme m afwisseling in sterkte, tempo en ritme	
6	-opstart -speelstuk opnemen -samen terug luisteren -afsluiten		
7	-opstart -introductie ontwerp opdracht -werken aan ontwerp opdracht -afsluiten		
8	-opstart -werken aan ontwerp opdracht -afsluiten		
9	-opstart -presenteren ontwerp opdracht en opnames -afsluiten	muziek beleven kan benoemen wat hij of zij vindt van een muziekstuk in 1 woord	ja / nee opmerking:
10	-vrije les		

Bijlage 7**overzicht docent per leerling**naam leerling : **Pietje Nogwat****schooljaar: 14/15**Leerroute: **C**Leerjaar: **1****schoolstandaard: 9**

	subdoel:	behaald ja nee	wanneer	opmerkingen
zingen	Zingt zonder voorbeeld liedjes van radio en tv		periode: leerjaar:	
	Zingt liedjes met meerdere coupletten mee, die moeilijk zijn qua tekst en ritme		periode: leerjaar:	
luisteren	Benoemt of een stem hoog of laag klinkt		periode: leerjaar:	
	Benoemt welke variatie hij hoort in een muziekstukje qua sterkere en zachtere klanken		periode: leerjaar:	
	Benoemt welke variatie hij hoort in een muziekstukje qua tempo-verandering		periode: leerjaar:	
(ritmisch) muziek maken (spelen)	Speelt een eenvoudige melodie op klankstaven zonder door zang ondersteund te worden		periode: leerjaar:	
	Speelt een begeleidingsritme met afwisseling in sterkte, tempo en ritme		periode: leerjaar:	
muziek beleven	Kiest bij een soort geluid een passend instrument (weet wat hij bij welk soort geluid nodig heeft, denk aan een geluiden verhaal)		periode: leerjaar:	
	Kiest passende instrumenten om dieren uit te beelden (grote trom bij beer, fluit bij vogel)		periode: leerjaar:	
	kan benoemen wat hij of zij vindt van een muziekstuk in 1 woord		periode: leerjaar:	

Bijlage 8

overzicht docent per klas

Leerroute: **C**

schooljaar: 14/15

Leerjaar: 1

schoolstandaard: 9

[illegible]